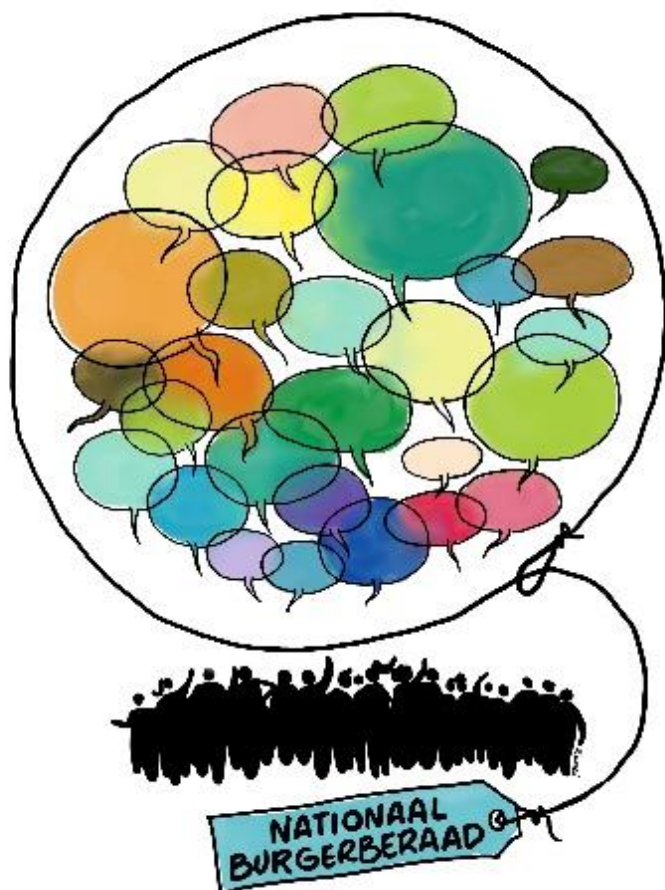

U MAG HET ZEGGEN

**EEN BURGERBERAAD OVER DE MILIEUCRISIS
EN WAT VERDER NODIG IS**

Titel: U mag het zeggen. Een burgerberaad over de milieucrisis en wat verder nodig is.

Webadres: voetafdruk.eu/burgerberaad

Auteur: Arnold J. Bomans abomans@hotmail.com

Illustraties: Anabella Meijer

Geschiedenis:

5 jan. 2021: oplevering voor commissie onderzoek burgerfora.

24 jan. 2021: term 'brede samenspraak'; diverse andere wijzigingen; plaatsing op voetafdruk.eu.

23 feb. 2021: correcte interpretatie van Hansen et al.; rekenen met secundaire energie; ook van nucleair en traditionele biomassa; noten i en j naar 'De tol van netto nul'; groei van de uitstoot, niet versnelling; diverse andere wijzigingen; publiciteit.

U MAG HET ZEGGEN

**EEN BURGERBERAAD OVER DE MILIEUCRISIS
EN WAT VERDER NODIG IS**

A. J. BOMANS

ENGLISH SUMMARY

A citizens' assembly is a representative sample of people who inform themselves about a problem, deliberate on the findings and decide on measures. This report describes a citizens' assembly on the basis of Dutch expert information. The author proposes to extend a citizens' assembly to an 'extended assembly,' as follows.

- Experts' assembly: experts gather information about the problem, its causes, possible goals, and candidate measures. An overview is presented to the actual assembly.
- Pluralism: not only citizens but also stakeholder groups (that is, their representatives, possibly including politicians on the basis of expertise) and experts are selected by stratified sortition. Besides, experts and stakeholders can be consulted at will.
- Implementation-oriented: the government defines the problem to be tackled in broad terms (the 'what') and charges the 'extended assembly' with finding ways to address it (the 'how.') This obviates the need for a change of the constitution, at least in The Netherlands.
- System change: based on the outcome of the experts' assembly, not only the root causes of the problem are stated but also the goals are reconsidered.

Experts in collaborative decision-making would have to give advice on the stratification of experts, stakeholders, and representatives.

The global biophysical collapse is the main problem with which an 'extended assembly' is to be confronted, so the assembly should be international; globalassembly.org deserves support to accomplish such an international citizens' assembly. As any measure requires system change, the scope is necessarily extended to every related systemic problem.

The reason for an apolitical approach in The Netherlands is that the Dutch state not only fails to attain the goals it has set to combat global warming (as has been confirmed in court) but also that politicians have set these goals in too distant a future to avert further collapse.

In a companion report, the author gives four rough estimates of the number of fatalities if the world stops using fossil fuel now or in the course of the next decade, assuming that some people use the world's lowest amount of energy per person and others don't. However, a fossil-intensive scenario leads, in all likelihood, to the same order of magnitude: billions of fatalities. Therefore, a global state of environmental emergency should be declared, the implementation of which would start with the most obvious actions at national levels, like a ban on harmful, futile activities. Further emergency actions and system change are to be decided by a global 'extended assembly'.

Finally, citizens should practice nonviolent resistance to enforce the above and implement alternatives themselves.

VOORWOORD

Toen ik jaren geleden het bericht over het smelten van de ijskappen hoorde, dacht ik: nu zal in de Tweede Kamer wel een debat losbarsten over de toekomst van Nederland. Dat bleek een naïeve gedachte. Gelukkig hadden anderen een gedachte die realistisch is gebleken: we moeten *apolitiek* over onze toekomst beslissen. Ik ben dan ook blij dat ik met dit rapport een deel van de bestrijding van de milieucrisis kan laten aanleveren, namelijk, een burgerberaad.

De volgende experts hebben voor de eerste versie van dit rapport informatie aangedragen:

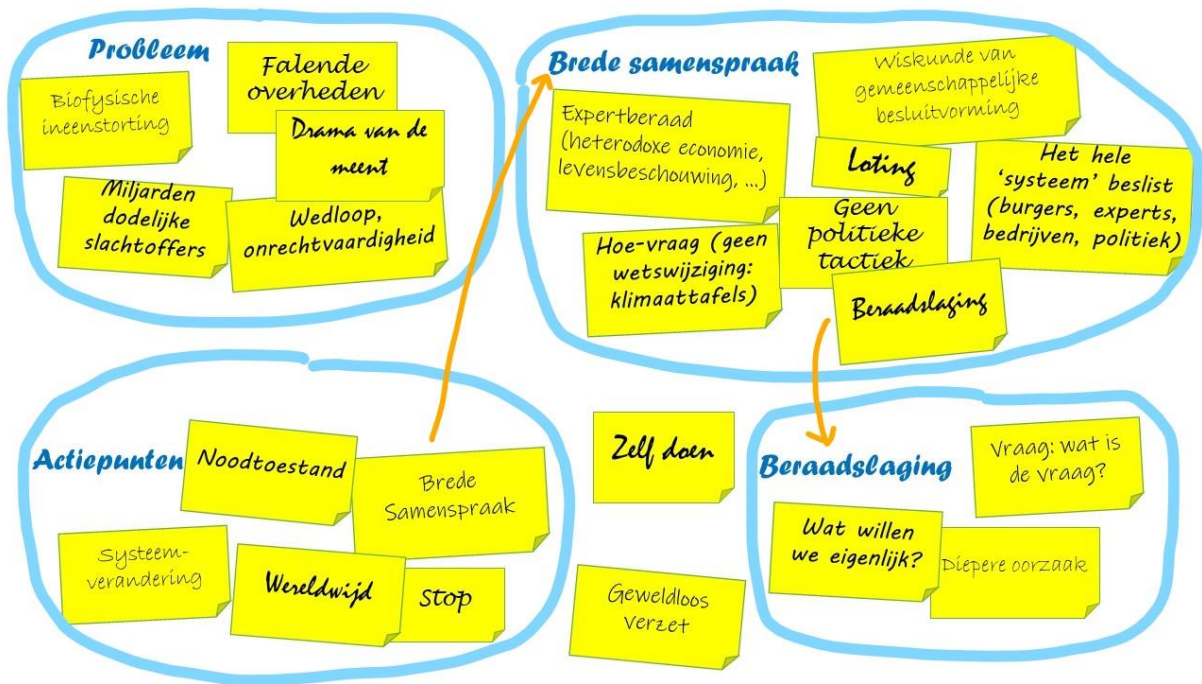
- H. van Dijk, grondlegger van platform G1000.
- Dr. A.P.M. Lucardie, onderzoeker bij het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen en de Rijksuniversiteit Groningen.
- Drs. R.J.H. Maartens, publicist over loting en deliberatieve democratie.
- Dr. M. Pauly, onderzoeker en docent aan de Rijksuniversiteit Groningen.
- Ir. G.J. Stegehuis, Platform Duurzame en Solidaire Economie (Platform DSE) en Degrowth (Ontgroei) Nederland.

De opzet en eerste versie zijn van de hand van een professionele schrijfster die veel voor de overheid heeft geschreven maar hier de stijl voor een breder publiek aanpaste. Van de Werkgroep Voetafdruk Nederland droegen Jan Juffermans, Quintijn Hoogenboom, Hans Meek en Han Snijders materiaal aan. Enkele leden van Extinction Rebellion hebben op persoonlijke titel bijdragen geleverd: Lennart over de structuur van een burgerberaad, Miriam, Johan (en indirect Elwin, Geert, Lucas en Elodie) over natuurwetenschap, Walter over politiek en Anna over beraadslaging. Rob Hengeveld wees op vele natuurkundige perspectieven. Tips kwamen van Calro van der Heijden en Jan van Weeren van de Club van 10 Miljoen. Ook heb ik geprofiteerd van de informatie van de TransitieMotor en van twee staatsrechtelijke experts. Uitgever Jan van Arkel heeft de gehele eerste versie gecorrigeerd. De illustraties zijn van Anabella Meijer (bekend van *Eerste Hulp bij Klimaatverandering*) die onmiddellijk de juiste invalshoek koos.

Aanvankelijk wist ik vrijwel niets over dit onderwerp en was ik meer een soort redacteur. Dit rapport is dus in eerste instantie een bundel van de bijdragen van bovengenoemden of van wie ik vergeten ben te vermelden. Gaandeweg heb ik diverse onderwerpen aangevuld, zoals het kader ‘beperking van de ondervertegenwoordiging’; het laatste hoofdstuk en de conclusie zijn geheel door mij voor deze tweede versie samengesteld. Het idee van een burgerberaad heb ik daarbij geheel zelfstandig flink uitgebreid. Uiteindelijk ben alleen ik voor de inhoud verantwoordelijk.

Aan ieder hartelijk dank voor de afgewogen oordelen en voor alle informatie waarvan ik het bestaan niet vermoedde.

A.B. 5 jan. 2021

SAMENVATTING

Een burgerberaad is een willekeurige maar representatieve groep burgers die zich laten voorlichten over een maatschappelijk probleem, uitgebreid beraadslagen en ten slotte tot maatregelen besluiten. Dit rapport werkt het begrip burgerberaad uit op basis van de kennis van enkele experts. De auteur stelt de volgende uitbreidingen tot een 'brede samenspraak' voor.

1. De volksvertegenwoordiging verwoordt een probleem zo ruim mogelijk (de 'wat-vraag') en draagt het burgerberaad op om te besluiten tot maatregelen hiertegen (beantwoording van de 'hoe-vraag'). Daar is geen wetswijziging voor nodig (zie de klimaattafels).
2. Deskundigen maken een overzicht van mogelijke oorzaken, oplossingen en doelstellingen die met het probleem samenhangen (het 'expertberaad').
3. Het burgerberaad wordt aangevuld met een willekeurige keuze van deskundigen en vertegenwoordigers van belangengroepen, inbegrepen volksvertegenwoordigers. Er is dus niet meer sprake van een echt burgerberaad, maar van een 'brede samenspraak'.
4. Een adviesraad heeft hiertoe van te voren de soorten deskundigen, de soorten belangengroepen en de expertises van de volksvertegenwoordigers bepaald (de strata).
5. Het burgerberaad vergadert eerst over de principes van het nieuwe bestel of 'systeem'.

Het belangrijkste te behandelen onderwerp is de milieucrisis, dat wil zeggen, de ontwrichting van het klimaat, het verlies van biodiversiteit, de tekorten aan grondstoffen en de daarmee samenhangende onrechtvaardigheid. De Nederlandse overheid moet zich inzetten voor een burgerberaad dat besluit tot een aanpak hiervan, in de eerste plaats voor een wereldwijd burgerberaad om het probleem internationaal is. Het initiatief globalassembly.org verdient dus steun.

In een begeleidend rapport ('De tol van netto nul') geeft de auteur een grove schatting van het aantal dodelijke slachtoffers dat onvermijdelijk is, als de tekenen niet bedriegen. Daarom moet de regering ook een (milieu)noodtoestand uitroepen en een burgerberaad tot de meest vergaande maatregelen laat besluiten. Dit moet echter met voorrang op internationaal niveau bewerkstelligd worden en de Nederlandse regering zou zich daarvoor in dienen te zetten.

KERNPUNTEN

Burgerberaad: willekeurige burgers beslissen op basis van expertkennis.

Expertberaad: gaat daar nog aan vooraf om alternatieven in kaart te brengen.

Brede samenspraak: experts en vertegenwoordigers van belangengroepen beslissen mee.

Brede vraag: systeemverandering (bijv. tegen de milieucrisis) heeft elders gevolgen.

Miljarden doden: mogelijk ook zonder uitstoot als energie ongelijk verdeeld wordt.

Wereldwijde noodtoestand: in brede samenspraak.

De milieucrisis is een uiting van een dieper systeemfalen en daarom is de enige zinvolle benadering een systeemverandering. Het onmiddellijk gevolg daarvan is dat de vraagstelling uitgebreid moet worden tot alle met dit systeemfalen samenhangende systemische problemen.

Zie verder de conclusie voor concrete actiepunten.

Omdat burgers in gevaar gebracht worden door een falende overheid, rest hun niets dan hun recht tot zelfbeschikking (dat wil zeggen, een burgerberaad) af te dwingen, en wel door vreedzame opstand, niet alleen tegen de overheid, maar tegen een heel systeem dat zowel de overheid als burgers beperkt in verstandig handelen.

Het volgende is een samenvatting van de redenen, de opzet en de voor- en nadelen van een burgerberaad. Dit is weliswaar een Nederlands burgerberaad, maar het staat model voor het internationale burgerberaad, dat er nog aan vooraf moet gaan.

REDENEN VOOR EEN BURGERBERAAD

Een burgerberaad is nodig om verscheidene redenen:

1. De milieucrisis gaat de Nederlandse samenleving ernstig ontregelen en is wereldwijd nu al dodelijk voor mensen, dieren en planten. Het gaat om klimaatontwrichting, verzuring van de zee, stijging van de zeespiegel, ineenstorting van ecosystemen met grootschalig verlies van soorten, tekorten aan grondstoffen, enzovoort.
2. Het is al decennia bekend dat er grote ecologische en klimatologische problemen ontstaan door de ongebreidelde groei van het totale menselijke beslag op de aarde. Echter, wereldwijd, ook in Nederland, hebben de regeringen in plaats van passende maatregelen te nemen, de milieucrisis versterkt. De politiek is hier deels debet aan omdat die teveel de belangen van zichzelf en de economie op korte termijn nastreeft, en niet zozeer de belangen van alle burgers op de lange termijn. Lobbyisme, partijpolitiek, polarisatie, verkiezingsdruk en dergelijke bemoeilijken redelijke besluitvorming nog meer.
3. De milieucrisis is dermate ingewikkeld en veelomvattend dat de maatregelen enkel een systeemverandering kunnen inhouden. Daartoe moet het hele 'systeem' aan tafel zitten en zoveel mogelijk expertise gebruikt worden.
4. De maatregelen moeten zowel ingrijpend als eerlijk zijn. Een goede afspiegeling van de bevolking dient het daarom zelf eens te worden over de bestrijding van de milieucrisis.

Voor een algehele mobilisatie zal de regering bovendien de hele bevolking moeten doordringen van de ernst van de milieucrisis.

DE OPZET VAN EEN BURGERBERAAD EN EEN BREDE SAMENSPRAAK

De overheid formuleert een vraag voor een burgerberaad, namelijk welke maatregelen zij tegen de milieucrisis moet nemen. De overheid betaalt ook het burgerberaad, maar sponsors schieten in de regel bij. Van te voren is precies duidelijk hoe de overheid het besluit van het burgerberaad zal verwerken. Een verzameling experts (de adviesraad) bepaalt eerst de structuur van een burgerberaad, waarvoor dit document een voorstel doet, overigens met een aantal eisen waaraan zo'n structuur moet voldoen. Een organisator regelt vervolgens de uitvoering van het burgerberaad, waaronder een openbare oproep om als deskundige of belanghebbende op te treden (in plaats van deel te nemen).

De burgers voor een burgerberaad worden als volgt geloot.

1. Uit de inwoners van Nederland wordt een eerst groep burgers geloot en wel zodanig dat ze een goede afspiegeling van de bevolking kunnen vormen. Wie geloot is, wordt voor het burgerberaad uitgenodigd.
2. De genodigden geven aan of ze aan een burgerberaad willen deelnemen. Wie zich opgeeft, heet in het vervolg een kandidaat-deelnemer omdat er nog een tweede loting komt.
3. De adviesraad bepaalt selectieregels voor deze tweede loting, samen met de kandidaat-deelnemers die hier interesse in hebben. De reden voor deze samenwerking tussen experts en burgers is, dat de selectieregels tot op zekere hoogte sturen welke eigenschappen (zoals een bepaald soort opleiding) vertegenwoordigd zullen zijn.
4. Op basis van deze selectieregels worden uit de kandidaat-deelnemers de uiteindelijke deelnemers geloot, opnieuw zo, dat zij een zo goed mogelijk afspiegeling van de bevolking vormen.

Voor de uitbreiding van een burgerberaad tot een 'brede samenspraak' geldt het volgende. De adviesraad definieert ook de soorten deskundigen, belangengroepen en expertises van volksvertegenwoordigers die aan het burgerberaad zullen deelnemen. Of de loting hieruit volgens het bovenstaande stramien verloopt, valt nog te bezien.

Deskundigen op allerlei gebied (van filosofie tot wiskundige economie, van psychologie tot sociologie) maken een overzicht van de problemen (de milieucrisis), de diepere oorzaken daarvan, mogelijke doelstellingen en kandidaat-maatregelen. (Dit overzicht moet internationaal beschikbaar gesteld worden, zo niet meteen door deskundigen wereldwijd worden gemaakt.) Dit is het 'expertberaad', maar die naam is misleidend als het beraad voornamelijk bestaat uit gezamenlijk schrijven. Tot zover de uitbreiding tot de 'brede samenspraak'.

De stappen die een burgerberaad doorloopt zijn als volgt. (De aanpassingen voor de 'brede samenspraak' zijn weggelaten.) De deelnemers bestaan dus niet alleen uit gelote burgers als

zodanig, maar ook uit gelote deskundigen, gelote belangengroepen (dat wil zeggen, de vertegenwoordigers daarvan) en gelote volksvertegenwoordigers. De volksvertegenwoordiging heeft zelf de ‘wat-vraag’ beantwoord (in de wet verankerd) maar laat het burgerberaad de ‘hoe-vraag’ beantwoorden.

1. Deskundigen lichten de deelnemers in over de milieucrisis.
2. De deelnemers bepalen de onderwerpen die zij willen behandelen, een soort agenda, die echter gaandeweg nog uitgebreid kan worden. De belanghebbenden die zich eerder hadden opgegeven, geven aan wat zij graag op deze agenda zouden zien.
3. De deelnemers beraadslagen over de oorzaak van de milieucrisis, de mogelijke doelstellingen en het bereiken daarvan, waarbij een toezichthouder erop toeziet dat er geluisterd en niet meteen gedebatteerd wordt, en ieder voldoende spreektijd krijgt. De deelnemers laten zich voorafgaand aan, of tijdens de beraadslaging voorlichten door deskundigen op het gebied van de bestrijding van de milieucrisis of alternatieve inrichting van de samenleving. Zij kiezen die deskundigen ook zelf, niet noodzakelijkerwijs uit degenen die zich opgaven.
4. De deelnemers komen tot een voorlopig besluit en toetsen dat aan de inzichten van belanghebbenden die net als in de vorige stap worden gekozen door de deelnemers zelf.
5. Na nieuwe beraadslaging wordt uiteindelijk gestemd over de maatregelen die de overheid moet nemen. Die vormen het burgerbesluit.
6. De overheid ontvangt het burgerbesluit en voert dit uit zoals afgesproken.
7. Na een bepaalde tijd ziet het burgerberaad, of een vertegenwoordiging daarvan, erop toe dat de overheid het besluit daadwerkelijk uitvoert.

Hierna nemen de deelnemers afscheid van het burgerberaad.

VOOR- EN NADELEN

Deze opzet heeft als voordeel dat op basis van inhoudelijke kennis en na rijp beraad besloten kan worden, zonder oneigenlijke beïnvloeding door belanghebbenden, iets waar de toezichthouder borg voor staat. Nadeel blijft dat niet de gehele bevolking deelneemt, zij het dat die in de media in detail op de hoogte wordt gehouden en kan reageren. Een ander nadeel is dat het burgerberaad tot Nederland beperkt is terwijl de milieucrisis een mondiaal probleem is; het grootste nadeel is echter dat een burgerberaad te laat zal komen omdat de biofysische ineenstorting al in volle gang is.

De Nederlandse regering behoort dan ook eerst een ‘brede samenspraak’ internationaal te bewerkstelligen naar bovenstaand model, in combinatie daarmee de afkondiging van een wereldwijde noodtoestand te bewerkstelligen en tegelijkertijd een combinatie van noodtoestand en ‘brede samenspraak’ nationaal en regionaal in te voeren.

INHOUDSOPGAVE

English Summary	i
Voorwoord	ii
Samenvatting	iv
1. Inleiding.....	1
2. Wat is het probleem?	2
2.1. De milieucrisis maakt een burgerberaad nodig.....	2
2.1.1. De klimaatcrisis verdwijnt niet vanzelf... ..	2
2.1.2. De ecologische crisis is zelfs ernstiger.....	3
2.1.3. Wat moeten we doen om dit te voorkomen?	4
2.2. De parlementaire democratie is niet crisisbestendig... ..	5
2.2.1. De regering bestrijdt de klimatologische crisis onvoldoende	5
2.2.2. Waarom faalt de regering?	5
Lobbyisme, conflictvermijding en probleemverzwijging	6
Kortetermijndenken, dramademocratie en polarisatie door verkiezingen	6
Wantrouwen, ongelijkheid en de manier van stemmen	6
3. Naar een oplossing: het burgerberaad.....	9
3.1. De bevoegdheid van een burgerberaad	11
3.1.1. Eerdere onderzoeken	12
3.1.2. Besluit in samenspraak met de overheid	12
3.1.3. Besluit volgens bepaalde regel.....	12
3.2. Fasen van een burgerberaad	13
3.2.1. Vraagstelling.....	13
3.2.2. Selectie van deelnemers	14
Eerste loting	15
Bepaling van selectieregels	15
Tweede loting.....	Error! Bookmark not defined.
3.2.3. Voorbereiding van de deelnemers	17
3.2.4. Uiteenzetting van het probleem door deskundigen	17
3.2.5. Verkenning	17
3.2.6. Beraadslaging	18
3.2.7. Besluitvorming door stemmen.....	19
3.2.8. Voornemen van de regering	19
3.2.9. Controle op de uitvoering van het voornemen	19
4. Wat is verder nodig?	21
4.1. Een uitbreiding van het burgerberaad.....	21

4.1.1.	Een wereldwijd burgerberaad	21
4.1.2.	Uigebreider inzet van deskundigen	22
	Bundeling van een verscheidenheid aan kennis	22
	Beraadslaging met deskundigen	23
4.1.3.	Het hele systeem beslist	23
4.1.4.	Verdiepende beraadslaging.....	24
	Beraadslaging over het probleem.....	25
	Beraadslaging over oorzaken.....	26
	Beraadslaging over het doel.....	26
	Beraadslaging over de maatregelen.....	26
4.2.	De vraagstelling voor het milieu	27
4.3.	Burgers komen in actie	28
4.3.1.	Hoe overheden de urgentie afzwakken.....	28
4.3.2.	Eisen aan de overheid	29
4.3.3.	Zelfredzaamheid	30
4.4.	De directe stop	30
4.4.1.	De gevolgen	31
4.4.2.	De wereldwijde noodtoestand.....	32
	<u>De noodtoestand</u>	33
	<u>De rol van een burgerberaad</u>	34
5.	Conclusie	35
5.1.	Probleem	35
5.2.	Voorstel voor Actiepunten.....	35
5.3.	Tot besluit.....	36
6.	Aanhangsel	38
6.1.	Vorbereidingen van een burgerberaad.....	38
6.1.1.	Opstarten van het burgerberaad	38
6.1.2.	Selectie van deskundigen die het probleem uiteenzetten	38
6.1.3.	Oproep tot aanmelding van deskundigen en belanghebbenden	38
6.2.	Instellingen rondom een burgerberaad	39
6.3.	Eigenschappen van een burgerberaad	40
	Noten	42
	Literatuur	44

1. INLEIDING

Dit rapport (of discussiestuk) is ten eerste gericht aan de Nederlandse overheden als uiteenzetting van de noodzaak, mogelijkheden en werking van een burgerberaad, of liever, van een uitbreiding ervan, de 'brede samenspraak'. Het onderwerp van het burgerberaad moet de milieucrisis in ruime zin zijn. De bedoeling van dit rapport is dan ook om de Nederlandse regering te laten zorgen voor een burgerberaad over het milieu in combinatie met de afkondiging van de noodtoestand en deze combinatie bij voorrang internationaal ingang te laten vinden. Ten tweede is dit rapport gericht aan alle Nederlanders om brede steun te verwerven voor de invoering van een burgerberaad en om actie te ondernemen inzake het milieu.

In de volgende hoofdstukken worden achtereenvolgens verklaard: het begrip burgerberaad; de noodzaak daartoe om de milieucrisis het hoofd te bieden; en de verdere benodigdheden, namelijk de uitbreiding van een burgerberaad tot een 'brede samenspraak', het in nauw overleg daarmee afkondigen van de noodtoestand, en dat alles wereldwijd.

Heel in het kort is een burgerberaad een groep willekeurig gekozen burgers die beraadslagen en beslissen over een zaak van algemeen belang. Ze raadplegen daartoe experts, belangengroepen en politici. Ten slotte nemen de burgers een besluit en leggen dit voor aan de regering. Vanaf het begin is duidelijk welke invloed het besluit zal hebben.

Maar is het dan niet beter om de deskundigen of belangengroepen zelf te laten beraadslagen? Op zich wel, maar als de regering hun bevindingen overneemt, vertegenwoordigt zij niet meer het volk. En als de belangen van het volk nu eens door deskundigen behartigd werden? Die zouden dan wel een volmacht van het volk moeten hebben en dat gaat dan al aardig lijken op de parlementaire democratie, de huidige regeringsvorm. Bovendien wint de tegenwoordige overheid al veel deskundig advies in, dus wat is dan het probleem? Het probleem is dat volksvertegenwoordigers in hun besluiten gehinderd worden door de noodzaak om contrasterende standpunten in te nemen, door de jacht op de kiezer voor de volgende verkiezingen, partijdiscipline, belangen van de industrie enzovoort. Dergelijk tactisch (of strategisch) gebruik van argumenten vertroebelt dus inhoudelijke beweegredenen. De deelnemers aan een burgerberaad hoeven echter niet tactisch te denken omdat ze niet verwachten een tweede keer aan een burgerberaad deel te nemen. (Vandaar ook het woord 'beraad', dat als iets tijdelijks klinkt, in tegenstelling tot het woord 'raad'.) Deelnemers van een burgerberaad hebben dus de vrijheid om besluiten te nemen op basis van de inhoud.

Er bestaan nog vele andere vormen van democratie¹ en ook van burgerberaden, zoals nog kort vermeld zal worden. Het hier besproken burgerberaad en de uitbreiding daarvan zijn in elk geval een manier om allerlei maatschappelijke problemen op te lossen met zo breed mogelijke steun. Er is echter één probleem dat voorrang verdient: het milieu. Inmiddels is dat niet meer alleen een onderwerp voor natuurliefhebbers, maar voor iedereen.

2. WAT IS HET PROBLEEM?

De wereld verkeert in een milieucrisis en ons politiek systeem is onvoldoende bij machte om er iets tegen te doen. Om dit probleem toe te lichten, wordt hieronder eerst de milieucrisis besproken. Daarna wordt de vraag beantwoord welke maatregelen nodig zijn om de milieucrisis te bestrijden. Ten slotte wordt geanalyseerd waarom de politiek onvoldoende in staat is om die maatregelen te nemen.

2.1. DE MILIEUCRISIS MAAKT EEN BURGERBERAAD NODIG

De milieucrisis bestaat vooral uit de ontwrichting van het klimaat en de ineenstorting van ecologische systemen (dieren, planten en hun omgeving). Dit wordt hieronder beschreven. Daarnaast kent de milieucrisis nog andere aspecten. Zo vormt de slinkende voorraad aan grondstoffen een steeds groter probleem. Er is bijvoorbeeld een tekort aan edelmetalen, fosfor voor kunstmest en zelfs zand^{2 3 4} om maar te zwijgen van vruchtbare grond.^{5 6 7} Eén en ander is al in 1948 in kaart gebracht.⁸ Verder werkt de winning van fossiele brandstoffen in op de aardkorst, zoals Groningen heeft kunnen merken. (Dadelijk meer over fossiele brandstoffen.) Daarnaast veroorzaken rijke landen veel milieuschade in armere landen, nog afgezien van het groeiende verschil tussen arm en rijk als zodanig.⁹ Hoewel deze problemen zeer belangrijk zijn, stippen we hier alleen de meest ingrijpende aan: de klimatologische en ecologische crises.¹⁰

2.1.1. DE KLIMAATCRISIS VERDWIJNT NIET VANZELF...

De klimaatcrisis is ongekend groot, wereldwijd. Wetenschappers zijn het al jaren eens dat de mens de atmosfeer opwarmt.¹¹ Volgens het Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) is de aarde al met meer dan gemiddeld 1°C opgewarmd ten opzichte van het pre-industriële tijdperk.¹² Vergeleken met 1990 is in 2014 wel 60% meer CO₂ uitgestoten¹³ en er is zelfs een groei van de uitstoot^{14 15} die is veroorzaakt door verbranding van fossiele brandstof.^{16 17} Droogte, oceaanzuring, een tekort aan allerlei natuurlijke hulpbronnen, waaronder voedsel en (drink)water,¹⁸ ze vertellen allemaal een overduidelijk verhaal: als we nu niets doen, dan verliezen we de controle, stort het klimaat ineen en wordt de aarde nagenoeg onleefbaar.

De effecten van de klimaatcrisis zien we al dagelijks in de krant, op televisie of *on line*, hoewel er nog genoeg mensen zijn die er niets of weinig van merken. En ook al is de oorzaak niet alleen opwarming, denk alleen al aan overbevolking en overconsumptie,¹⁹ hier gaat het wereldwijd naartoe als we zo doorgaan:

- 3 graden Celsius opwarming in 2100;^a
- 1,5 miljard extra mensen onzeker over voedsel in 2050;^b
- 1/5 van de wereldbevolking leeft in de woestijn in 2070;^c

- 1,2 miljard mogelijke klimaatvluchtelingen in 2050;^d
- 60% zuurdere oceanen in 2100;^e

en tel daarbij op: grootschalige conflicten,²⁰ ziekten voor mensen²¹ en plagen.²² De mogelijke aantallen dodelijke slachtoffers wereldwijd komen later aan bod.

Het lijkt alsof het ons hier in Nederland niet snel zal raken, maar dat is helemaal de vraag. Volgens het literatuuroverzicht van Horton wordt duidelijk dat het scenario ook voor ons land beslist niet rooskleurig is: de zeespiegel stijgt ½ tot 1 meter in 2100. Bekijken we niet alleen het conservatieve ‘als we zo doorgaan’ scenario, dan zal de zeespiegel in 2300 meer dan 1 tot 10 meter (50% kans) of zelfs 15,5 meter (5% kans) zijn gestegen.^f Dit betekent dat de Nederlandse kuststeden en -dorpjes uiteindelijk zullen overstroomd of in het ergste geval worden weggevaagd door het water. Recent werd duidelijk dat de snelheid van de stijging zelfs toeneemt.²³

Maar er zijn nu al problemen: per jaar sterven tienduizend Nederlanders eerder door luchtvervuiling.^g Waarschijnlijk wordt de droogte een acuter probleem: volgens drinkwaterplatform.nl is waterschaarste in Nederland ‘geen ondenkbaar toekomstscenario’.²⁴ Sterker nog: voor de natuur en de landbouw was de situatie in 2019 al precair²⁵ en de droogte neemt waarschijnlijk nog toe.²⁶ Jaarlijkse schade in Nederland: 1 miljard euro.^h De watersector luidt de alarmbel en roept om een fundamentele verandering.²⁷

2.1.2. DE ECOLOGISCHE CRISIS IS ZELFS ERNSTIGER...

In de voorgaande lijst van waarschijnlijke gevolgen stond niet ‘wereldwijd uitsterven van dier- en plantensoorten’. Die is namelijk al gaande. Dier- en plantensoorten sterven 100 tot 1000 keer sneller uit dan we op basis van de geschiedenis zouden mogen verwachten.²⁸ Ze bezwijken onder de druk van het menselijk gedrag: landgebruik, vervuiling, opwarming van de aarde enzovoort.²⁹ Kortom, er is een massa-uitsterving gaande die we zelf hebben veroorzaakt.³⁰

Hoe erg is dit uitsterven? In elk geval is het een gemiste kans voor onze gezondheid.³² Door het verdwijnen van soorten die ons direct voorzien van voedsel, dreigt zelfs honger.³³

De afname van *aantallen* in plaats van soorten dieren en planten is net zo zorgwekkend, zeker als ze gebruikt worden voor voedsel, zoals vis.³⁴ Er dreigt hierdoor ook een gebrek aan mineralen en spoorelementen.³⁵ Nederland telt nog maar 15% van het oorspronkelijke aantal dieren en planten en dingt zo mee naar de titel wereldkampioen biodiversiteitsverlies.³⁶ In Europa is tussen 1987 en 2016 een half miljoen hectare bos door droogte geveld³⁷ (maar het oppervlak van bos nam sinds 1990 met 9 procent

Langzaam sterft de aarde en wordt het onvoorstelbare – het einde van het leven zelf – toch voorstelbaar.

(Koningin Beatrix in 1988)³¹

toe³⁸). Het afvangen van CO₂ door nieuwe aanplant³⁹ wordt wel steeds lastiger, althans in de ons omringende landen.^{40 41} Ook het Nederlandse bos baart zorgen.⁴²

In een ecosysteem zijn planten en dieren op allerlei manieren met elkaar verbonden. Als te veel lijntjes worden doorgeknipt, dan storten ecosystemen in elkaar. Wie wil in zo'n verarmde wereld leven?

2.1.3. WAT MOETEN WE DOEN OM DIT TE VOORKOMEN?

Wat als de uitstoot van broeikasgas onmiddellijk stopt? We beperken ons nu even tot de onmiddellijke natuurkundige gevolgen, later gaan we hier verder op in. Volgens sommige studies⁴³ en modellen⁴⁴ versterkt de opwarming zichzelf nu al, volgens andere⁴⁵ ligt het kantelpunt bij 1,5°C, respectievelijk is het model te simpel.⁴⁶ Er zijn vele soorten versterking⁴⁷ en die maken andere voorspellingen onzeker. Verder zal bij een stop van de uitstoot de lucht schoner worden, wat naar verwachting 0,7°C opwarming veroorzaakt.⁴⁸ De atmosfeer reageert bovendien traag op de bestaande concentratie broeikasgas. Volgens een studie komt er daarom zo'n 0,6°C bij,⁴⁹ hoewel een soortgelijke studie is bekritiseerd.⁵⁰ Alles bij elkaar is bij een onmiddellijke stop de onvermijdelijke opwarming uiteindelijk 1,5 °C en als de oceanen voldoende verzuren 1,1 °C.⁵¹ Wat de zeespiegel betreft: die zal op de zeer lange duur onvermijdelijk vele meters stijgen.⁵²

Het rapport van IPCC uit 2018 en een artikel van Dennis Normile maken duidelijk dat er 'fundamentele veranderingen in de maatschappij en het systeem'⁵³ een enorme 'spoedoperatie'⁵⁴ nodig zijn als we iets willen doen om de klimaatcrisis te tackelen. Volgens IPBES is er 'een fundamentele, systeem-brede herbezinning van technologische, economische en maatschappelijke factoren, inbegrepen denkpatronen, doelstellingen en waarden' nodig als we succesvol willen zijn.⁵⁵ Dit vereist een wereldwijde inspanning die volgens Laurence Delina vergelijkbaar is met de mobilisatie tijdens oorlogstijd.⁵⁶

De geschiedenis laat zien dat samenlevingen met ongebruikelijke wilskracht reageren op noodsituaties. Burgers zijn bereid om in actie te komen en offers te brengen. Dit is natuurlijk afhankelijk van een gedeeld bewustzijn van een noodsituatie. Op dit moment ontbreekt het hier nog aan, zeker in Nederland.⁵⁷ Dit gebrek is een ernstig probleem, helemaal als je bedenkt dat bij een ramp de hele bevolking voorbereid moet zijn. Dan is het noodzakelijk dat mensen klaarstaan om samen actie te ondernemen.

Tegelijkertijd bestaat er een groot risico dat de reactie op de huidige klimaatcrisis bepaalde groepen onevenredig hard zal treffen. De angst hiervoor is zeer terecht. Denk bijvoorbeeld aan Frankrijk waar de CO₂-belasting op benzine de burgers met modale inkomens in problemen bracht, waardoor de Gele Hesjes in opstand kwamen.⁵⁸ Een algehele mobilisatie is alleen mogelijk als de maatregelen eerlijk zijn.

2.2. DE PARLEMENTAIRE DEMOCRATIE IS NIET CRISISBESTENDIG

Het huidige politieke systeem is nu en in de toekomst niet in staat om de samenleving in tijden van nood goed te regeren. Voor de klimatologische crisis wordt dit hieronder, in de eerste paragraaf, duidelijk gemaakt. In de tweede paragraaf komt het complex van oorzaken aan bod.

2.2.1. DE REGERING BESTRIJD DE KLIMATOLOGISCHE CRISIS ONVOLDOENDE

De Nederlandse regering heeft in de afgelopen dertig jaar de klimatologische crisis onvoldoende bestreden. In 2019 was de uitstoot van CO₂ in Nederland sinds 1990 niet verminderd,⁵⁹ nog daargelaten de uitstoot die onze welvaart buiten de landsgrenzen veroorzaakt.^{60 61} (Het eerste IPCC-rapport verscheen in 1990.) Nederland stelde zich in de loop der jaren allerlei klimaat- en energiedoelen maar heeft de meeste niet gehaald.⁶²

Niet voor niets gaf de rechtbank in 2015 het burgerplatform Urgenda gelijk dat de Staat zijn zorgplicht verzuimt en de uitstoot van broeikasgassen vóór het einde van 2020 met ten minste

25 procent ten opzichte van 1990 moet verminderen.⁶⁴ De Nederlandse regering kwam in actie, maar niet om minder CO₂ uit te laten stoten. Nee, de regering ging tegen de uitspraak in beroep bij het gerechtshof. Dat bevestigde echter in 2018 het vonnis omdat 'de Staat tot nu toe te weinig heeft gedaan om een gevaarlijke klimaatverandering te voorkomen en te weinig doet om deze achterstand

Als de menselijke wet op enigerlei wijze afwijkt van de wetten der natuur, dan is deze geen wet meer maar een ondermijning van de wet.

(St. Thomas van Aquino)⁶³

in te halen, althans op de korte termijn (tot eind 2020)'.⁶⁵ Vervolgens legde de Staat aan de Hoge Raad voor dat het Hof niet mag aannemen dat klimaatverandering ook Nederland treft, het Hof het recht onjuist opvat enzovoort.⁶⁶ Of de reductie vóór eind 2020 zou worden gehaald, was inmiddels onwaarschijnlijk.^{67 68 69} Urgenda won definitief, maar zelfs toen vrijwel zeker werd dat de 25 procent vermindering niet gehaald zou worden, nam het kabinet geen extra maatregelen.^{70 71 72} Kortom, de overheid weigert niet alleen om te luisteren naar klimaatwetenschappers, maar traineert ook de rechtsgang en de uitvoering van het vonnis.

2.2.2. WAAROM FAALT DE REGERING?

Waarom lukt het de Nederlandse regering niet om de noodzakelijke maatregelen te nemen tegen de klimaatcrisis? Waarom voert ze niet gewoon het juiste beleid? Wat maakt het eigenlijk zo ingewikkeld? Daar is niet één simpel antwoord op te geven, want er zijn meerdere oorzaken:

- Lobbyisme, conflictvermijding en probleemverzwijging;
- kortetermijndenken, dramademocratie en polarisatie door verkiezingen;
- wantrouwen, ongelijkheid en de manier van stemmen.

Deze oorzaken worden hieronder uitgelegd. Ze leiden niet zozeer tot een gebrekkige democratie als wel tot een onvermogen om crises te bestrijden. Tenzij anders aangegeven is deze paragraaf gebaseerd op het boek *Tegen verkiezingen*, geschreven door David van Reybrouck.⁷³ De onderstaande verschijnselen zijn trouwens ook te herkennen bij provincies, gemeenten, koepelorganisaties enzovoort.

Lobbyisme, conflictvermijding en probleemverzwijging

In Nederland spelen bedrijfsbelangen een grote rol bij de politieke besluitvorming over de klimaatcrisis. Zogeheten *corporate capture* (intensief lobbyen van bedrijven, zodat ze een steeds grotere invloed krijgen op het overheidsbeleid) is trending in Europa en dus ook in Nederland.⁷⁴ Dit wordt duidelijk door de keuze van bedrijven die aan de klimaattafels in 2013⁷⁵ en 2018⁷⁶ plaatsnamen. Zo besloot de overheid in 2018 om onder andere Shell aan de klimaattafels als gesprekspartner uit te nodigen, hoewel dit bedrijf al decennialang bekend was met klimaatverandering en nog steeds, tot in scholen toe, misleidende campagne voert.⁷⁷ Burgers waren aan de klimaattafels slechts vertegenwoordigd voorzover zij energie-initiatieven hadden ontplooid, namelijk via de latere Participatiecoalitie,⁷⁸ maar van een maatschappelijk debat was geen sprake.⁷⁹ Na afloop is nog wel het zogeheten klimaatplan aan het publiek voorgelegd.⁸⁰

Conflictvermijding en probleemverzwijging treden op als politici geen ruzie willen maken over wat nu het probleem is teneinde het eens te worden over een oplossing.⁸¹ Dat stemt overeen met het feit dat wetenschappers niet aan de klimaattafels zaten.⁸²

Kortetermijndenken, dramademocratie en polarisatie door verkiezingen

Politieke partijen (en volksvertegenwoordigers) streven ernaar om na iedere termijn herkozen te worden. De politiek neemt dus liever geen impopulaire beslissingen. Ook niet als ze nodig zijn om de milieucrisis aan te pakken. Kun je het ze kwalijk nemen? Niemand is graag de boeman en al helemaal niet als het ten koste zou kunnen gaan van de partij of de eigen positie...

Deze vorm van kortetermijndenken van politici is wel in het nadeel van de bescherming van de burgers op de lange termijn. Om de verkiezingen te winnen, benadrukken politieke partijen en politici hun meningsverschillen en zoeken ze niet naar consensus. Simpele en duidelijke uitspraken scoren vaak beter bij het publiek dan het benoemen van lastige vraagstukken of van problemen die onoplosbaar lijken. Het resultaat is een dramademocratie, waarbij politici bewust inspelen op de emoties van de bevolking; meestal worden ze hiertoe aangespoord door allerlei media. De huidige polarisatie leidt tot conflicten en daarmee wordt de milieucrisis zeker niet opgelost.

Wantrouwen, ongelijkheid en de manier van stemmen

Veel mensen geloven nog wel in democratie, maar niet per se in de huidige vorm. Bijvoorbeeld, steeds minder mensen zijn lid van een politieke partij. Niet voor niets stellen zowel nieuwe als

oude politieke partijen regelmatig nieuwe vormen van directe democratie voor. Dit wordt ook duidelijk in het 'elite discours' dat nu een rol speelt in het publieke debat. Omdat veel mensen zich niet meer kunnen herkennen in hun volksvertegenwoordigers, vertrouwen ze hen niet meer.⁸³ De onrechtmatige en jarenlange invloed van het bedrijfsleven op de politieke besluitvorming maakt het vertrouwen van burgers in de politiek er ook niet groter op.

We moeten onze democratieën meer inclusief maken.

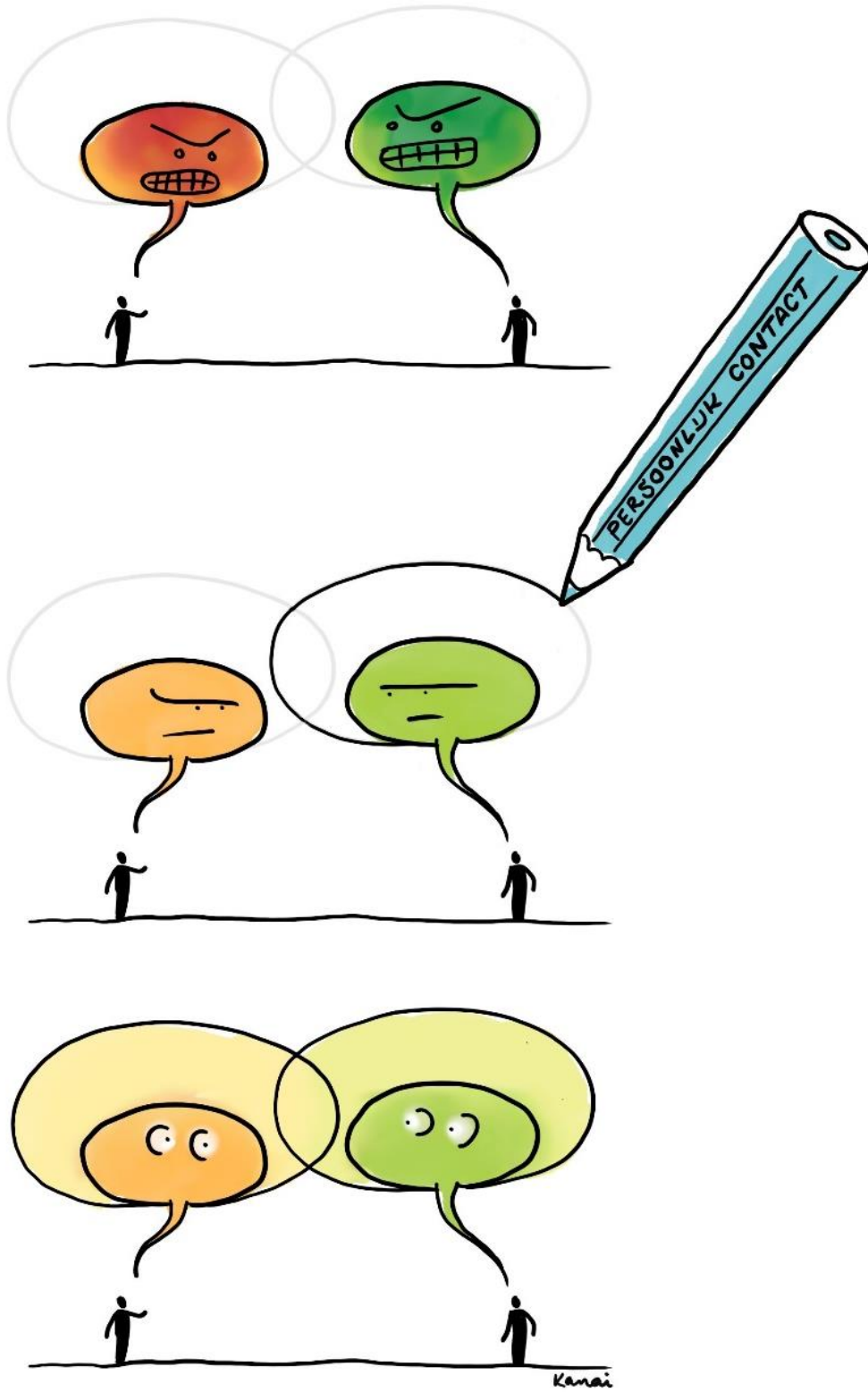
(Kofi Annan)⁸⁴

De ongelijkheid in onze samenleving neemt toe. Het politieke systeem is er niet in geslaagd om de groeiende economische ongelijkheid in dit land aan te pakken. Dit leidt tot onvrede, bijvoorbeeld bij de gele-hesjes-beweging.⁸⁵ Het is verder de vraag of politici voldoende rekening houden met de behoeften en

levensomstandigheden van burgers met een andere achtergrond dan zij. Dit alles maakt het nog eens extra lastig om snel de juiste maatregelen te nemen tegen de milieucrisis.⁸⁶

Ten slotte is er nog een heel ander onderwerp: de manier van stemmen zelf. Bijvoorbeeld, stemmen bij meerderheid kan ertoe leiden dat mensen strategisch op de ene partij stemmen, alleen maar om een andere partij niet aan een meerderheid te helpen.⁸⁷ Er bestaan echter allerlei meer genuanceerde systemen om te stemmen.^{88 89}

Kortom, het huidige politieke systeem stelt de regering niet in staat om de milieucrisis te bestrijden. Hopelijk kan dat wel door de democratie te versterken, zoals in het volgende hoofdstuk wordt voorgesteld.

3. NAAR EEN OPLOSSING: HET BURGERBERAAD

Het is dus de vraag of de politiek op tijd de juiste veranderingen kan doorvoeren die nodig zijn om de milieucrisis te bestrijden. Het zou beter zijn als die veranderingen niet tactisch bepaald zijn maar inhoudelijk. Dat kan met een burgerberaad. In het volgende hoofdstuk wordt dit begrip nog uitgebreid.

In grote lijnen is een burgerberaad een groep burgers die willekeurig uit de Nederlandse bevolking wordt geselecteerd. De regering legt deze groep een probleem (de milieucrisis) voor. Dit probleem wordt door experts toegelicht, waarna de deelnemers over dit probleem

De crisis is een kans

(G1000-manifest naar aanleiding van de impasse in de Belgische kabinetsformatie)⁹⁰

beraadslagen. Tijdens de beraadslaging kunnen ze besluiten om nog meer deskundigen te raadplegen, op welk gebied dan ook. Conceptoplossingen worden voor een reactie voorgelegd aan belangengroepen: vertegenwoordigers van bedrijven en andere organisaties plus politici en andere bestuurders. Uiteindelijk delen de deelnemers hun besluit mee aan de Tweede Kamer. Die neemt het in principe over. (Later meer over ‘in principe’.) Ten slotte controleert het burgerberaad of de overheid het besluit ook daadwerkelijk uitvoert.

De kracht van een burgerberaad is dat de deelnemers waarschijnlijk politiek ongebonden zijn en dus niet door polarisatie zijn gehinderd. Hun beslissingen zijn meer inhoudelijk beargumenteerd, komen sneller tot stand, kunnen gelden voor de langere termijn en hebben eerder de steun van de samenleving dan wanneer die door de politiek worden genomen.

Er zijn in de geschiedenis genoeg voorbeelden te vinden van een burgerberaad, bijvoorbeeld in het oude Athene en in de renaissance, al was de inrichting toen anders.⁹¹ Burgerberaden hebben in Australië,⁹² Canada,⁹³ IJsland,⁹⁴ Schotland,⁹⁵ Duitsland,⁹⁶ Ierland,⁹⁷ Zuid Korea, Japan en Mongolië⁹⁸ oplossingen gevonden voor problemen die lange tijd onoplosbaar leken, zoals de abortus-kwestie in Ierland. In het kader op de volgende bladzijde komen burgerberaden over het klimaat aan bod.

Om een voorbeeld van een impasse rond het milieu te noemen: de Raad van State besliste dat gemeentes geen terrasverwarming mogen verbieden.⁹⁹ Om de verspilling toch tegen te gaan, verleidt de provincie Overijssel de horeca met een subsidie om de *heaters* te vervangen door een buitenverwarming die maar een tiende van de energie gebruikt, namelijk ... verwarmde kussens.¹⁰⁰ In Frankrijk is een dergelijke impasse doorbroken door het burgerberaad voor het klimaat: dat besloot eenvoudigweg de terrasverwarming te verbieden;¹⁰¹ dit verbod gaat na de winter van 2020 in.¹⁰² In de winter van 2021 waren de terrassen gesloten vanwege Corona; dit

illustreert hoe politiek, rechterlijke macht en economie elkaar jarenlang in de greep houden en ondertussen worden ingehaald door de realiteit.

Het kader geeft enkele voorbeelden van nationale burgerberaden over het klimaat. Meer voorbeelden zijn te vinden op bijvoorbeeld [tegenverkiezingen.nl](https://www.tegenverkiezingen.nl) en in de gids van de milieubeweging Extinction Rebellion (wat betekent: ‘opstand tegen uitsterven’).¹⁰³

VOORBEELDEN VAN EEN NATIONAAL BURGERBERAAD

- In Frankrijk besloot een burgerberaad over het klimaat tot maatregelen die voorheen ondenkbaar waren, of het nu een verbod op openstaande winkeldeuren is of het strafbaar stellen van natuurvernietiging (‘ecocide’). De enige garantie vooraf was dat het besluit voorgelegd zou worden.¹⁰⁴ De burgers leken daarom beducht om al te ingrijpende maatregelen voor te stellen.¹⁰⁵ Diverse besluiten zijn echter geweigerd of verwaterd door de regering^{106 107} en sommige werden niet eens voorgelegd; de toezichthouder had echter alleen de beschikking over een petitie om bezwaar aan te tekenen.¹⁰⁸
- In Ierland deed een burgerberaad over het klimaat ook aanbevelingen, waaronder een verhoging van de CO₂-belastingen; de overheid stelde daarop een nieuwe commissie in die de CO₂-belasting in het komende decennium wil verviervoudigen – op voorwaarde dat er eerst een openbare raadpleging komt over de bestemming van de extra belastingopbrengst.¹⁰⁹
- In het Verenigd Koninkrijk kreeg een burgerberaad over het klimaat ‘geen toezegging van de regering om de conclusies over te nemen’.¹¹⁰ De besluiten van september 2020 zullen als aanbevelingen behandeld worden.¹¹¹ Overigens zijn sommige voorstellen onrealistisch.¹¹²
- Nederland kende in 2006 een burgerforum over (paradoxaal genoeg) het kiesstelsel. De uitkomst is in 2008 terzijde geschoven.¹¹³ In 2020 nam de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties een deel van het voorstel toch over, zij het op basis van de Staatscommissie Parlementair Stelsel.¹¹⁴ Verder gingen in 2017 de V-100 burgerfora van start.¹¹⁵

Het idee voor een burgerberaad wordt hieronder uitgewerkt. De eerste paragraaf gaat over het neteligste punt: de bevoegdheid van een burgerberaad. In de tweede paragraaf komen de verschillende fasen die een burgerberaad doorloopt aan bod.

In het aanhangsel worden de voorbereidingen voor een burgerberaad besproken. Vervolgens worden in het aanhangsel ook de verschillende onderdelen van een burgerberaad op een rijtje

gezet. Omdat het hier beschreven burgerberaad zich in de praktijk moet bewijzen, wordt de structuur ervan waarschijnlijk aangepast. Wel moet een burgerberaad voldoen aan een aantal abstracte eisen. Die eisen bespreken we aan het eind van het aanhangsel, waarmee we meteen de eigenschappen van het hier beschreven burgerberaad samenvatten.

De overheid is een gematigd voorstander van een burgerberaad en heeft nogal wat kritiek geleverd,^{116 117} net als een aantal anderen.^{118 119 120 121} Daarom belicht dit voorstel ook de zwakke punten van een burgerberaad, zoals het gebrek aan representativiteit, maar het is ondoenlijk om in dit kort bestek uitvoerig op de kritiek in te gaan.

3.1. DE BEVOEGDHEID VAN EEN BURGERBERAAD

Wordt een burgerberaad enkel ingeschakeld om politieke impasses te doorbreken? Maar zijn willekeurige burgers wel altijd in staat om een afgewogen oordeel te vellen over een ingewikkelde kwestie? Ook al hebben ze uitgebreid de tijd gehad om zich te informeren en te beraadslagen? Dit komt zodadelijk aan de orde. Maar als het oordeel van burgers nog altijd beter is dan een politiek gekleurde beslissing, kunnen willekeurige burgers dan namens alle Nederlanders een besluit nemen dat ook echt wordt uitgevoerd?

Deze laatste vraag moet duidelijk beantwoord zijn voordat het burgerberaad bijeen wordt geroepen, want niemand wil zich inspannen voor een besluit dat in een la verdwijnt. In de volgende paragrafen bekijken we twee onbevredigende mogelijkheden voor de bevoegdheid of ook wel de volmacht (het mandaat) van een burgerberaad. In het volgende hoofdstuk zullen we zien dat een ander soort vraagstelling wel tot een bevredigend, of althans pragmatisch antwoord leidt. Maar eerst: wie gaat deze vraag beantwoorden?

RAPPORTAGES OVER VERSTERKING VAN DE DEMOCRATIE

- 25 okt. 2017: tussenrapportage van de Staatscommissie Bezinning Parlementair Stelsel; nog vóór het uitkomen van de eindrapportage werd het raadgevend referendum afgeschaft, hoewel dat in de tussenrapportage als een goede mogelijkheid werd gezien.¹²²
- 3 juli 2019: motie Lintmeier c.s. om een alternatief voor het raadgevend referendum te zoeken, zoals burgerfora.¹²³
- 7 okt. 2020: motie Mulder c.s. voor onderzoek naar burgerpanels.¹²⁴
- 25 nov. 2020: nog vóór het uitkomen van het rapport naar aanleiding van voornoemde motie Lintmeier c.s. is voor de motie Mulder c.s. een commissie onder voorzitterschap van professor Alex Brenninkmeijer ingesteld door het ministerie van Economische Zaken en Klimaat.¹²⁵ De presentatie aan politici is vooralsnog fluweelzacht.¹²⁶

3.1.1. EERDERE ONDERZOEKEN

Het parlement beslist hoe het burgers zal laten meebeslissen. De regering onderkent dat de democratie tekortschiet en maakt haast met het zoeken naar een oplossing: het ene advies over alternatieve democratie is nog niet af, of het volgende wordt al aangevraagd. Zie het kader voor een overzicht van de rapportages.

Vóór de verkiezingen van 2021 moet de laatst gevormde commissie een advies uitbrengen over burgerberaden ('burgerpanels'). Deze commissie heeft een zware verantwoordelijkheid: het gaat niet om uitbreiding van inspraak, maar om het inrichten van een overheid die zich succesvol inzet voor het leefbaar houden van deze planeet.

3.1.2. BESLUIT IN SAMENSpraak MET DE OVERHEID

Op regionaal niveau is de kwestie van bevoegdheid doorgaans vooraf geen bespreekbaar onderwerp voor politici.¹²⁷ Echter, politici kunnen ook gehoord worden. Zie het kader voor enkele Nederlandse voorbeelden van regionale burgerberaden, waar dit zo'n beetje de praktijk is. Het idee is dat politici zich dan meer betrokken voelen en zich eenvoudiger achter het burgerbesluit kunnen scharen, zeker als ze zelf het burgerberaad hebben aangezwengeld. Onderzoek leert dat de betrokkenheid niet dermate groot is, dat het burgerbesluit ook onverdund door de gemeenteraad wordt aangenomen.¹²⁸ Zonder verdere regels kan het besluit van een burgerberaad zelfs beperkt blijven tot een advies.

3.1.3. BESLUIT VOLGENS BEPAALDE REGEL

Wie uitgenodigd wordt voor een burgerberaad zal zich, zoals gezegd, waarschijnlijk pas inzetten als van te voren duidelijk is wat met zijn of haar stem gedaan wordt. Eén mogelijke regel voor een mandaat is dat de overheid een burgerbesluit overneemt zodra een overtuigende meerderheid van de deelnemers voor het besluit is. Een andere mogelijkheid is dat de overheid het burgerbesluit alleen kan afwijzen na een uitgebreide, openbare toelichting gebaseerd op hoor en wederhoor.^{129 130} Zie het kader met regionale voorbeelden.

Nog een mogelijkheid is een referendum over het burgerbesluit, maar zo'n volksraadpleging heeft als groot nadeel dat stemmers doorgaans niet echt in de materie zitten.^{131 132} Eigenlijk is geen goede oplossing mogelijk zolang het mandaat belegd is bij zowel de gekozen vertegenwoordigers als bij een gelote afspiegeling van de bevolking.

Er bestaan ook alternatieven voor een burgerberaad, zoals het stelsel van Boricius waarbij meerdere, elkaar controlerende organen geloot worden.¹³³ Met de huidige technologie kan de bevoegdheid ook 'uitgesmeerd' worden in zogenaamde vloeiende democratie,¹³⁴ zoals in Nederland voorgestaan door de Piratenpartij.^{135 136} Van dit laatste idee kan misschien nog gebruik gemaakt worden bij de uitbreiding van het burgerberaad, zoals voorgesteld in het volgende hoofdstuk.

VOORBEELDEN VAN EEN REGIONAAL BURGERBERAAD

- In Oost-België (het derde regionaal parlement in België, naast Vlaanderen en Wallonië) is in september 2019 het burgerberaad in de grondwet opgenomen: de weigering van een voorstel van het burgerberaad vereist er een zeer uitgebreide uitleg;¹³⁷ met een afwijzing zal een politieke partij zich daar waarschijnlijk niet populair maken.¹³⁸
- In Gdansk (Polen) nam een burgerberaad maatregelen tegen ernstige regenval. Bij 80% stemmen vóór was een advies bindend.¹³⁹
- De staat Washington startte het eerste regionale burgerberaad over klimaat.¹⁴⁰
- In Nederland zonder mandaat: Heerenveen,¹⁴¹ Wijk bij Duurstede,¹⁴² ¹⁴³ Utrecht,¹⁴⁴ en de Provincie Brabant;¹⁴⁵ noch mandaat noch loting: Amersfoort,¹⁴⁶ Cuijk¹⁴⁷ en Súdwest-Fryslân.¹⁴⁸

Welk democratisch systeem ook de voorkeur verdient, het zal moeten worden ingevoerd. Daartoe hoeft het parlementair stelsel niet veranderd te worden. (Dat is een langdurig proces omdat de grondwet gewijzigd moet worden.¹⁴⁹) De invoering kan waarschijnlijk pragmatischer omdat de ‘hoe-vraag’ tamelijk buiten-politiek beantwoord kan worden zodra de ‘wat-vraag’ wettelijk is gesteld. Bijvoorbeeld is de klimaatwet uitgewerkt tot het klimaatakkoord met behulp van de klimaattafels.¹⁵⁰ De wet is aangenomen als geheel, maar het akkoord loste als een bruistablet op in ontraceerbare moties.¹⁵¹ Echter, de klimaattafels illustreerden hierboven al het verschijnsel lobbyisme. Het is dus ten eerste zaak om dergelijke tafels tot het gewenste democratische systeem om te smeden; dat komt in het volgende hoofdstuk aan de orde. Ten tweede moet de juiste ‘wat-vraag’ gesteld worden. (Dit was bijvoorbeeld niet het geval in de klimaatwet, zoals later nog wordt aangetoond.) Die vraagstelling komt in het volgende als eerste aan de orde.

3.2. FASEN VAN EEN BURGERBERAAD

Hier volgt eerst iets over de vraagstelling van de beraadslaging, dan de wijze waarop het beraad zelf verloopt en ten slotte wat er daarna gebeurt. Alle fasen behalve de vraagstelling worden georganiseerd door een onafhankelijke instantie.¹⁵² In het volgende hoofdstuk wordt nog een voorafgaande stap ingevoegd: het expert-beraad.

3.2.1. VRAAGSTELLING

De vraagstelling is het onderwerp van het beraad, de ‘agenda’, niet te verwarren met de agenda van het burgerberaad zelf. Ten eerste moet de te behandelen vraag ruim genoeg zijn om het

burgerberaad het onderwerp naar eigen inzicht te laten benaderen. In een complex vraagstuk zoals de milieucrisis biedt het ruim stellen van de vraag kans om het probleem bij de wortel aan te pakken. (Hierover later meer.) Ten tweede moet het onderwerp zijn voorzien van randvoorwaarden waaraan de concrete besluiten moeten voldoen om goed uitvoerbaar te zijn. Bijvoorbeeld is de vraag: wanneer moet netto geen broeikasgas meer worden uitgestoten en hoe bereiken we dat? Twee randvoorwaarden zouden dan zijn: rechtvaardigheid en betaalbaarheid. Deze voorbeeld-vraag is overigens nog te beperkt.

Gewoonlijk wordt de vraag door de overheid geformuleerd. Bijvoorbeeld besloot het Verenigd Koninkrijk, in navolging van het accoord van Parijs, om in 2050 netto geen broeikasgas meer uit te stoten; het vroeg aan een burgerberaad om aan te geven hoe dit te bereiken.¹⁵³

Het onderwerp kan echter beter niet alleen bepaald worden door de overheid. Zo was de vraagstelling in het Verenigd Koninkrijk niet ruim genoeg omdat het een jaar noemt; en dat jaar is veel te laat, waarover straks meer. Het onderwerp zou ook door een geloot lichaam kunnen worden vastgesteld.¹⁵⁴ Dus: wat is de vraag, de opdracht? Dat moet de eerste, gezamenlijk te beantwoorden vraag zijn, de 'wat-vraag'.¹⁵⁵ De grondwet heeft al een antwoord: de overheid moet ons bestaan verzekeren.¹⁵⁶ Maar hoe? Dat zou dus een ruime 'hoe-vraag' zijn die door een nationaal burgerberaad in welke vorm dan ook beantwoord kan worden. De vraag zou echter wettelijk verruimd moeten worden tot de wereldbevolking, toekomstige generaties en het milieu, dat wil zeggen, tot dieren, planten en bijvoorbeeld rivieren.¹⁵⁷ De politiek zal natuurlijk haar mandaat niet verlenen aan een burgerberaad dat zich over zo'n uitgebreide vraag buigt.

Er is nog een heel andere reden om de vraag zo breed mogelijk te stellen: de meeste efficiënte manier om een probleem aan te pakken is om eerst het doel te bepalen en vervolgens, als het probleem het bereiken van dit doel in de weg staat, de onderliggende oorzaken van het probleem te zoeken. (Meer hierover in het volgende hoofdstuk.) Dit betekent mogelijk een systeem-verandering en dat impliceert weer dat veel meer aspecten van het systeem behandeld moeten worden. Oftewel, een zo ruim mogelijke vraagstelling. Bijvoorbeeld, niet alleen milieu maar ook gebrek aan inkomsten door Corona enzovoort.

3.2.2. SELECTIE VAN DEELNEMERS

De deelnemers worden geloot, dat wil zeggen, willekeurig gekozen uit de Nederlandse bevolking. Een groot aantal Nederlanders vindt dus opeens een uitnodiging voor een burgerberaad op de deurmat. Het probleem is dat slechts een klein percentage aankondigt daaraan mee te willen doen. Daarmee is de steekproef al snel niet meer representatief en verliest het burgerbesluit aan rechtmatigheid. (Dat besluit moet immers worden overgenomen door een parlement dat gekozen is door burgers die allemaal een stem hebben.) Argumenten om niet mee te doen, zijn bijvoorbeeld: ik kan geen oppas betalen; ik ben mantelzorger; ik mis inkomsten van mijn weekenddienst of ik kan daar niet gemist worden; ik heb nog geen tijd gehad ernaar te

kijken; en: ik denk niet dat er iets met het besluit gedaan wordt. Aan deze bezwaren kan in principe op de voor de hand liggende manier tegemoetgekomen worden. Ook financieel: als er een dienst van de burger gevraagd wordt, dan moet die wel mogelijk gemaakt worden. Dan nog blijft een grote groep over die onvoldoende vertegenwoordigd is. Of interesse kan en moet worden gewekt met een vergoeding, is een punt van discussie. Deelname verplicht stellen, zoals bij een jury, garandeert ook niet dat iedereen meepraat.¹⁵⁸

Om te voorkomen dat de gelote burgers de bevolking toevallig slecht weergeven, wordt de bevolking opgedeeld in groepen om uit te loten. Die opdeling heet stratificatie (zie het kader). Dit is wel een bewuste keuze voor die groepen, zoals hieronder zal blijken.

STRATIFICATIE

Stratificatie is als volgt te illustreren. Zes mensen moeten geloot worden uit een groep van zestig die onderverdeeld is in drie leeftijdsklassen bestaande uit tien, twintig en dertig mensen. Die zes kunnen met enige pech uit het zogenaamde stratum van dertig geloot worden. Daarom loot je er één uit de groep van tien, twee uit die van twintig en drie uit die van dertig mensen. Een dergelijke stratificatie zorgt dat bepaalde kenmerken (leeftijd) beter vertegenwoordigd zijn dan wanneer de steekproef uit de hele groep is.

Eerste loting

Eerst worden inwoners van Nederland vanaf zestien jaar willekeurig gekozen, waarbij gelijk gestratificeerd wordt op regio, leeftijd, geslacht en land van herkomst; deze kenmerken zijn daarbij opgedeeld in zogeheten klassen, bijvoorbeeld, een leeftijdsklasse is zestien tot dertig jaar. Deze klassen worden bepaald door de adviesraad, waarover later meer. De gegevens zijn in de landelijke administratie (de GBA-V) bekend. Degenen die opgeven dat ze willen komen, heten de kandidaat-deelnemers. Die geven ook aan of ze aan de volgende stap mee willen doen.

Bepaling van selectieregels

In deze stap worden eerlijke regels voor de verdere selectie opgesteld. Onduidelijk is, hoeveel burgers hierover willen beslissen. Eén kwestie is de bepaling van de klassen voor stratificatie. Die bepaling verloopt als volgt.

- De kandidaat-deelnemers geven meer kenmerken op, zoals opleiding of kennis, beroep en eventueel de thuis gesproken taal. De ongebruikte kenmerken uit de GBA-V komen hier nog bij, zoals het aantal kinderen. Andere kenmerken kunnen onbekend blijven, zoals politieke voorkeur, omdat die gerelateerd zijn aan bekende kenmerken.¹⁵⁹
- Een aantal kenmerken wordt gekozen en opgedeeld in klassen. Dit is echter een moeilijk probleem dat aan de adviesraad voorgelegd moet worden. Zie het kader ‘bepaling van klassen’.

Met deze klassen wordt in de volgende stap nogmaals geloot. De grootte van het resulterende burgerberaad wordt ten slotte zo bepaald, dat alle groepen met combinaties van kenmerken redelijk zullen zijn vertegenwoordigd. Bij een te groot burgerberaad moeten de voorgaande beslissingen herzien worden.

Een andere kwestie is, of sommige belanghebbenden in de rol van burger meedoen. Ook dat moet van tevoren worden beslist. Bijvoorbeeld, wat als een parlementslid geloot wordt?

BEPALING VAN KLASSEN

Een klasse (of stratum) is een verzameling mensen met een bepaald kenmerk, zoals personen tussen de zestien en dertig jaar. Door bij stratificatie een klasse te definiëren is het opeens zeker dat mensen uit die klasse gekozen worden (althans, zolang voldoende mensen worden geloot). Stratificatie heeft dus een 'ideologisch' aspect. Neem het voorbeeld uit het vorige kader. Stel, dat betreft kinderopvang en de leeftijdsklasse van tien personen bevat de ouderen. Wie bepaalt dat een oudere meepraat?

De klassen bepalen ook de grootte van het burgerberaad: in het voorbeeld is een trekking van drie te weinig om alle klassen goed aan bod te laten komen. Van de andere kant moet het burgerberaad klein genoeg zijn om werkbaar en betaalbaar te blijven.

Het is uiterst lastig vooraf een structuur te bedenken om over dit alles te beslissen. Misschien zijn een paar burgers in dit abstracte onderwerp geïnteresseerd: die kunnen er dan samen met experts uit de adviesraad uitkomen door te beraadslagen zonder een vooraf opgelegde structuur.

Tweede loting

Uit de kandidaat-deelnemers worden de uiteindelijke deelnemers geloot met stratificatie zoals in de vorige stap gedefinieerd. De grootte is dus ook gegeven. De paar resterende vertegenwoordigers van de grote groep die nauwelijks deelneemt, moeten wel behouden blijven door de stratificatie te herhalen. Voor een voorbeeld zie het kader over beperking van de ondervertegenwoordiging.

Een onafhankelijke, deskundige instantie zal deze rekenpartij moeten uitvoeren, zodat het publiek niet denkt dat bepaalde groepen met alle geweld 'toevallig' uitgekozen zijn. Ondanks al deze zorgvuldigheid blijft de vraag: hoe rechtvaardig en hoe rechtmatig is een burgerbesluit als een grote groep onvoldoende deelneemt aan het beraad? Maar die vraag geldt ook bij verkiezingen zonder stemplicht.

BEPERKING VAN DE ONDERVERTEGENWOORDIGING

Bijvoorbeeld, een bevolking telt 20.000 zielen. De definitie van 'jong' en 'oud' is zo, dat er net zoveel jongeren als ouderen zijn: van beide groepen 10.000. Met stratificatie op leeftijd worden 2000 jongeren en 2000 ouderen geloot. Van de jongeren willen er maar 10 meedoen, van de ouderen 1000. Dus de jongeren zijn ondervertegenwoordigd. De grootte van het burgerberaad is op 101 gesteld. Als de tweede loting zonder stratificatie was, dan zouden met grote kans 1 jongere en 100 ouderen getrokken kunnen worden. Het ideaal is dat net zoveel jongeren als ouderen overblijven. Daarom heeft de tweede loting ook stratificatie op leeftijd. In dit extreme geval is het ideaal niet haalbaar: alle 10 de jongeren doen mee (zonder loting) en 91 gelote ouderen. Uiteraard is het onverstandig om bij de eerste loting niet te stratificeren.

3.2.3. VOORBEREIDING VAN DE DEELNEMERS

Aan het begin van het beraad legt de onafhankelijke organisator kort de regels voor gesprekken uit (hierover later meer). Mensen die geloot zijn, zien er soms tegenop om in een zaal met vele anderen beslissingen van landsbelang (of zelfs levensbelang in dit geval) te nemen. Daarom is het een idee als de organisatie van het burgerberaad in een aantal grote steden voorbereidende voorlichtingsavonden geeft.

Extinction Rebellion staat voor dat deelnemers een cursus kritisch denken ondergaan,¹⁶⁰ G1000 wil een dergelijke training vermijden. Dit onderwerp wordt behandeld in het volgende hoofdstuk, waar de hele methode van beraadslaging geënt wordt op probleemanalyse.

3.2.4. UITEENZETTING VAN HET PROBLEEM DOOR DESKUNDIGEN

Sommige deskundigen (bijvoorbeeld wetenschappers en ambtenaren) zijn gekozen door de organisatie, daarbij geadviseerd door een adviesraad (later meer hierover; ook het 'expertberaad' blijft nog even onbesproken). Andere deskundigen zijn opgeroepen zich aan te melden als kandidaat of direct door de deelnemers gekozen. In het geval van de milieucrisis zijn de deelnemers dus verplicht om te luisteren naar bepaalde experts die het probleem uiteenzetten. De overheid noch sponsors kunnen deze experts echter aanwijzen. De feiten en wetenschappelijke voorspellingen mogen namelijk niet afgezwakt worden, dus de overheid kan niet een deskundige uitnodigen die een al te rooskleurig beeld schetst. Net zomin kan bijvoorbeeld Extinction Rebellion de verdenking op zich laden, een doemdenker als expert naar voren te schuiven.

3.2.5. VERKENNING

De deelnemers stellen een lijst van te bespreken onderwerpen vast, een 'agenda'. Hier bestaan procedures voor.¹⁶¹ Belangengroepen zoals bedrijven, stichtingen en politici kunnen vragen of hun belangen besproken kunnen worden, maar de organisator ziet erop toe dat de deelnemers

niet onder druk worden gezet. (In het volgende hoofdstuk doen afgevaardigden van gelote belangengroepen wel mee.) Als tijdens de beraadslaging andere onderwerpen naar voren komen, dan moeten die echter kunnen worden toegevoegd.

3.2.6. BERAADSLAGING

De deelnemers delen zich op in kleine groepen, hier ‘tafels’ genoemd (maar niet per se met verschillende onderwerpen, zoals nog in het volgende hoofdstuk benadrukt zal worden). Tijdens de beraadslaging is het in de eerste plaats van belang om kennis en inzichten op te nemen van andere deelnemers en van deskundigen. Dat betekent: niet meteen een stelling innemen zoals in een politiek debat, maar eerdere inzichten ook weer kunnen prijsgeven voor een ander inzicht. Het is daarom belangrijk dat iedereen luistert en spreektijd krijgt. Geen debat maar dialoog. Er blijkt dan vaak dat de overeenkomsten tussen deelnemers groter zijn dan de verschillen. De consensus hoeft dus niet bewust nagestreefd te worden, maar ontstaat meer vanzelf. Polarisation maakt plaats voor creativiteit,¹⁶² maar er is ook vaak sprake van minder fraaie groepsprocessen.^{163 164}

Facilitatoren (‘tafelbegeleiders’) zien erop toe dat iedere deelnemer of deelneemster aan een tafel spreektijd krijgt en dat men verder wellevend beraadslaagt. Mochten deskundigen of belanghebbenden aanschuiven (en niet alleen voor de zaal spreken), dan letten de facilitatoren er ook op dat de deelnemers niet oneigenlijk beïnvloed worden.

In principe is de beraadslaging geheel via media te volgen, al zal een selectie van de dagelijkse resultaten de meeste aandacht trekken, zoals verslagen, notulen en samenvattingen in de pers. Hierdoor kan de bevolking reageren op de beraadslagingen en zo invloed uitoefenen. Sommige deelnemers kunnen natuurlijk tegen livestreamen zijn, uit angst in hun

vrijheid van meningsuiting te worden beperkt. In dat geval kunnen de opnames achteraf worden uitgezonden (als de deelnemers het daarmee eens zijn). Een dergelijk gebrek aan transparantie moet dan wel aan het publiek worden uitgelegd.

Over de duur en frequentie van samenkomen nog dit. Voor zo’n gigantisch probleem als de milieucrisis zal een weekeinde per maand gedurende acht maanden niet volstaan om zeer ingrijpende, structurele veranderingen te bedenken. Aan de andere kant zullen deelnemers uitvallen als er een groter beroep op hen wordt gedaan. Het alternatief is om de deelnemers een aantal maanden in feite een nieuwe voltijdse baan aan het burgerberaad te laten hebben, en dat misschien nog te laten volgen door een nieuw burgerberaad. Dan kunnen de eenvoudigst te

En wees niet bang voor uitvoerende of wetgevende autoriteiten. Uiteindelijk zijn zij burgers zoals alle deelnemers. De kracht van echte dialoog is immens.

(H. van Dijk, G1000)¹⁶⁵

bedenken en uit te voeren maatregelen al heel snel genomen worden. Het laatste woord is hierover nog niet gezegd.

De deelnemers kunnen de oplossingen die ze in gedachte hebben, toetsen door een reactie te vragen van belanghebbenden, zoals bedrijven, organisaties zonder winstoogmerk en politici of andere bestuurders. Ook zij zijn eerder opgeroepen zich kandidaat te stellen en ook nu kunnen de deelnemers een belanghebbende die niet op de lijst van kandidaten stond, uitnodigen. De facilitatoren voorkomen weer dat deelnemers niet-inhoudelijke invloeden ondergaan door de belanghebbenden.

Verandering tegen klimaatverandering.
(Klimaatspijbelaar met protestbord voor de Tweede Kamer.)¹⁶⁶

3.2.7. BESLUITVORMING DOOR STEMMEN

De oplossingen moeten van argumenten voorzien zijn om de regering en de bevolking te overtuigen. Die argumenten moeten weliswaar tijdens de beraadslaging boven water komen, maar ze moeten dan, zoals gezegd, los gezien worden van degene die ze voorstaat en niet tot persoonlijke tegenstellingen leiden.

Niet alle feiten en argumenten zullen ter sprake komen, dus er kunnen verschillende antwoorden op de vraag van de regering voorgesteld worden. De deelnemers zullen dan voor die antwoorden gaan stemmen. Om strategisch stemmen te voorkomen en de voorkeuren van deelnemers goed tot uitdrukking te brengen, kan ook anders dan bij meerderheid gestemd worden, bijvoorbeeld door voorkeuren aan te geven en te vergelijken.

3.2.8. VOORNEMEN VAN DE REGERING

Het burgerbesluit (het besluit van het burgerberaad) wordt nu aan de Tweede Kamer aangeboden. De overheid heeft bij de oprichting van het burgerberaad aangegeven in hoeverre het burgerbesluit bepalend is voor het overheidsbeleid. Nu de overheid bij het bestrijden van de milieucrisis aan legitimiteit heeft ingeboet, kan zij moeilijk anders dan het burgerbesluit overnemen en zich voornemen om de maatregelen binnen een bepaalde tijd in te voeren. Zoals gezegd, in het volgende hoofdstuk wordt een meer sluitende regel voorgesteld.

3.2.9. CONTROLE OP DE UITVOERING VAN HET VOORNEMEN

Een bepaalde groep mensen moet controleren of de overheid haar voornemen uitvoert, dat wil zeggen, na de gestelde tijd regelingen treft om het burgerbesluit uit te voeren en erop toezien dat die regelingen ook worden uitgevoerd (dus controle van toezicht). Wie voert die controle uit? Niet de toezichthouder, want die ziet enkel toe op het proces, niet de inhoud. De controleur kan het burgerberaad zelf zijn, een afvaardiging daarvan, een nieuw gelote groep mensen of een onafhankelijke organisatie. Dit is nog nader te bepalen.

Het burgerberaad is nu voorbij en alle deelnemers gaan weer verder met hun eigen leven om waarschijnlijk nooit opnieuw geloot te worden. Daarom worden de deelnemers niet gedreven door politieke inmenging, partijlijnen, de noodzaak om herkozen te worden, of de wens om nauwe banden met belanghebbenden aan te halen, althans, als de deelnemers zelf geen topfuncties bekleden.

In het aanhangsel komen zaken aan de orde die het burgerberaad mogelijk maken: de voorbereiding van een burgerberaad en de instellingen rondom een burgerberaad. Ook worden daar de eigenschappen opgesomd waaraan een burgerberaad moet voldoen: het voorgaande is immers een voorstel dat nog allerlei veranderingen zou kunnen ondergaan. Eén van die veranderingen wordt in het volgende hoofdstuk voorgesteld.

4. WAT IS VERDER NODIG?

Dit hoofdstuk stelt in vier paragrafen een aantal uitbreidingen voor. De eerste paragraaf gaat over een uitbreiding van het burgerberaad zelf om dit op allerlei fronten effectiever te maken. In de tweede paragraaf wordt betoogd dat de vraagstelling het hele systeem moet betreffen en niet alleen de oppervlakkige oorzaken van de milieucrisis. De derde paragraaf laat zien wat burgers kunnen doen. In de laatste paragraaf kijken we nauwkeuriger naar de biofysische werkelijkheid om te concluderen dat deze de gebruikelijke vraagstelling voor een burgerberaad niet meer van toepassing laat zijn. Net als bij de terrasverwarming is de vraagstelling ingehaald door de werkelijkheid. Daaruit volgt dat de overheid ingrijpende actie moet ondernemen en die actie pas later verder moet afstemmen met een burgerberaad.

4.1. EEN UITBREIDING VAN HET BURGERBERAAD

De eerste subparagraaf is een korte beschouwing over een wereldwijd burgerberaad. In de volgende drie subparagrafen worden de fasen van kennisvergaring, stratificatie en beraadslaging van het burgerberaad uitgebreid; de naam ‘burgerberaad’ is daarmee niet goed meer van toepassing. Misschien is ‘brede samenspraak’ beter. Al met al tekent zich een burgerberaad af met verschillende intensiteiten: van een weekeinde per maand tot een tijdelijke baan.

4.1.1. EEN WERELDWIJD BURGERBERAAD

De milieucrisis is wereldwijd en moet dus bestreden worden door de internationale politiek, met name om de inspanningen eerlijk te verdelen over de landen. Helaas hebben decennia van conferenties hierover tot onvoldoende resultaat geleid. Zou een internationaal burgerberaad uitkomst bieden? Vele organisaties en personen zetten zich hiervoor in.^{167 168 169 170 171 172 173} Voor enige resultaten, zie het kader.

VOORBEELDEN VAN EEN INTERNATIONAAL BURGERBERAAD

- Ter ondersteuning van de klimaatconferentie van 2015 in Parijs is een representatieve steekproef van tienduizend wereldbewoners geraadpleegd door de Verenigde Naties nadat burgers over klimaat en energie hadden beraadslaagd.¹⁷⁴ Vervolg: maart 2021.¹⁷⁵
- Wetenschappers gaven de aanzet tot een wereldwijde, nog te voeren conversatie over genetische manipulatie.¹⁷⁶ Dit illustreert een burgerberaad dat niet door de overheid is aangevraagd.

Dat neemt niet weg dat burgerberaden ook nationaal en regionaal kunnen worden ingevoerd volgens het principe van subsidiariteit, dat wil zeggen, overheden en burgers sluiten een

maatschappelijk verdrag over die zaken welke ze zelf kunnen afhandelen en die weinig invloed op hogere overheden hebben.

4.1.2. UITGEBREIDER INZET VAN DESKUNDIGEN

In het bovenstaande voorstel worden deskundigen met verschillende prioriteit door burgers geraadpleegd: sommige deskundigen zijn door de adviesraad opgevoerd; sommige hebben zich wel opgegeven om gehoord te worden maar wachten af of ze uitgenodigd worden; en degenen die niet genoemd zijn, kunnen opgeroepen worden door de deelnemers van het burgerberaad. Om met die ongenoemde deskundigen te beginnen: de meeste burgers weten niet wie een expert op een bepaald vakgebied is, of sterker nog, kennen niet eens het bestaan van een bepaald kennisdomein. Meer algemeen: waarom zouden leken zich überhaupt in korte tijd expertise eigen moeten maken en aan de hand daarvan zelfstandig moeten beslissen? Weliswaar is het goed dat burgers besluiten nemen op basis van de uitkomsten van onderzoek of overdenkingen met voldoende kennis van de achtergronden; maar er is zo geen garantie op een goede interpretatie of reikwijdte van die kennis. Verder kan het jaren duren voordat ontdekt wordt dat bepaalde aannames de bron van een probleem zijn¹⁷⁷ en dan nog is het niet aan ieder gegeven om met dat inzicht tot nieuwe oplossingen te komen. Niemand kan verwachten dat willekeurige burgers in enkele weekeinden dezelfde creativiteit aan de dag leggen.¹⁷⁸ Bovendien brengen burgers hun eigen expertise mee: kennis van de alledaagse praktijk. Zodra zij zich de beginselen van expertkennis eigen maken, kunnen ze zich daar te veel op verlaten¹⁷⁹ en dreigen ze te ‘ontburgeren’.¹⁸⁰

Bijvoorbeeld, het bovenstaande kader met voorbeelden van nationale burgerberaden noemde het burgerforum kiesstelsel. Leken moesten in korte tijd een complex, technisch onderwerp evalueren; als voldoende brede deskundigheid zou zijn aangeboord, dan was de vraag naar stemmen bij meerderheid misschien niet eens gesteld.¹⁸¹

Er zijn daarom twee verbeteringen mogelijk: een soort expertberaad dat opties in kaart brengt voor het burgerberaad; en deelname van enige deskundigen aan het burgerberaad.

Bundeling van een verscheidenheid aan kennis

Het burgerberaad wordt ten eerste voorgelicht over de stand van zaken en het probleem.

Niemand kan echter eisen dat een willekeurige groep burgers in een paar weekeinden een

duivels (*wicked*) probleem zoals klimaat-ontwrichting afdoende te lijf gaat (nog afgezien van het feit dat dit een wereldwijd probleem is). Daarom moeten ook mogelijke oorzaken, doelstellingen en maatregelen in kaart gebracht worden. Als maatregelen zich enkel richten op de oppervlakkige

Waarom honderd weerleggingen? Als ze zouden kloppen, dan was één genoeg!
(Albert Einstein)¹⁸²

(directe) oorzaken, dan zijn vele dergelijke maatregelen nodig. Dit leidt tot een versnipperde aanpak en kon wel eens geen haalbare kaart blijken. Als echter een klein aantal diepere (indirecte) oorzaken is aan te wijzen, dan opent zich de mogelijkheid tot een veel efficiënter aanpak. Daarom moet ook een gevarieerd ('pluralistisch') overzicht gemaakt worden van fundamenteel verschillende inrichtingen van de maatschappij. Het accent ligt daarbij op uitgangspunten of principes zonder uiteraard de uitwerking van die principes in de praktijk uit het oog te verliezen. De experts beslissen daarover niet in hun eentje, zoals dadelijk toegelicht.

Dit betekent concreet een overzicht maken van relevante aspecten op allerlei gebied: sociologie, psychologie,¹⁸³ wiskundige economie (*mechanism design*), ethiek, rechtsgeleerdheid, filosofie, religie (als wereldbeschouwing) enzovoort.¹⁸⁴ Omdat kennis van weinig bekende stromingen schaars is, zou dit overzicht internationaal samengesteld moeten worden, bij voorkeur digitaal. Dergelijke overzichten zijn er al in de vorm van *on line* encyclopedieën, zoals Wikipedia. Het is zaak om de genoemde kennis samen te vatten met het oog op het analyseren van problemen; deskundigen zullen moeten worden aangezet om hier een bijdrage aan te leveren. Er bestaan al enige *on line* platforms voor het in kaart brengen van oplossingen;¹⁸⁵ het forum *Global Sensemaking* is zelfs geheel gewijd aan programmatuur en methodiek voor beraadslaging en probleemanalyse.¹⁸⁶

Beraadslaging met deskundigen

Enige deskundigen zouden kunnen worden ingeloot voor het burgerberaad om goed begrip van hun expertise te waarborgen. Dat betekent ook dat ze uiteindelijk meestemmen. Er bestaat weinig gevaar dat zij hun onpartijdigheid verliezen want in een burgerberaad blijven ze ongebonden.

4.1.3. HET HELE SYSTEEN BESLIST

Als deskundigen meebeslissen, waarom dan niet belanghebbenden of hun vertegenwoordigers? Weliswaar zijn gevestigde belangen vaak een deel zijn van het probleem dat moet worden opgelost, maar het zijn wel belangen. Daarom zitten belanghebbenden aan tafel bij regionale burgerberaden, al wordt er angstvallig op toegezien dat de burgers niet oneigenlijk worden beïnvloed. Dit is het idee dat het 'hele systeem' aan tafel zit. De belanghebbenden beslissen echter niet mee en hun betrokkenheid blijkt in het algemeen niet doorslaggevend.^{187 188}

Wat zou er gebeuren als politici en belanghebbenden wel deelnamen aan het hele proces van een burgerberaad? Politici vertegenwoordigen immers een deel van het volk, net als allerlei organisaties zonder winstoogmerk. Industrie, landbouw enzovoort zijn indirect ook in ieders belang via werkgelegenheid, beleggingen van pensioenfondsen etcetera. Te verwachten is dat vertegenwoordigers onwrikbare standpunten innemen omdat ze een achterban hebben, bijvoorbeeld aandeelhouders. Volgens de logica van het huidige economische systeem zouden ze

ook zeker een stem moeten krijgen. Gaat het echter over de milieucrisis, dan praten we over een existentieel probleem en zijn vertegenwoordigers cruciaal om de maatschappij anders in te richten.

Concreet zou de stratificatie kunnen worden uitgebreid tot vertegenwoordigers van bepaalde groepen. De adviescommissie die in het bovenstaande voorstel nog samen met een handvol geïnteresseerde burgers de klassen definieert, zou nu flink uitgebreid moeten worden om de loting objectief te sturen. Bijvoorbeeld, voor de milieucrisis zou uit de ‘fossiele industrie’ geloot kunnen worden, het bankwezen, de glastuinbouw, enzovoort. Ook politici zouden moeten meestemmen mits ze aan het hele beraad deelnemen, dus daar zou de beschikbare tijd doorslaggevend zijn. Een afgevaardigde per partij of coalitie is een optie, of per expertise.

Daarmee zou het dilemma van het mandaat bij de horens te vatten zijn – en snel, zoals aangetoond bij de behandeling van de klimaattafels. Hopelijk kunnen politicologen een oordeel vellen over dit idee; wenselijk is ook dat wiskundigen voorstellen hoe de stemmen geteld moeten worden en wat de beste verhouding is van het aantal burgers tot het aantal vertegenwoordigers.

4.1.4. VERDIEPENDE BERAADSLAGING

Bij het onderwerp beraadslaging werd geopperd dat deelnemers aan een burgerberaad een cursus ‘kritisch denken’ kunnen volgen. Deze paragraaf stelt voor hoe de beraadslaging zelf volgens een dergelijke methode ingedeeld kan worden. (Methodes die geen structuur van beraadslaging opleggen,¹⁸⁹ lijken niet praktisch voor een beraad met veel mensen en weinig tijd.)

Wat is ‘kritisch denken’? Er bestaan vele definities, maar in elk geval is het logisch denken en, in de traditie van onder andere Socrates, reflectie op het denken ter beoordeling van kennis, aannames en ‘andere voortbrengselen van het denken’.¹⁹⁰ Toegepast op het oplossen van problemen zijn er meestal de volgende stappen: het probleem definiëren; de oorzaken aanwijzen (bij voorkeur de diepst liggende, de *root causes*); mogelijke oplossingen verzinnen; een oplossing kiezen; die in stelling brengen; en ten slotte evalueren.¹⁹¹ De eerste stap, het probleem definiëren, begint met de vaststelling van de behoefte.¹⁹² Die vaststelling maakt creativiteit los¹⁹³ en voorkomt dat een bepaalde oplossing te snel alle aandacht krijgt.¹⁹⁴

Nu is een doel van ‘kritisch denken’ om aannames expliciet te maken.^{196 197} (In het Socratisch denken of de maieutiek¹⁹⁸ dan wel in de

systemische benadering¹⁹⁹ wordt dit bereikt door vragen te stellen.) Echter, de behoefte en het doel om die behoefte te vervullen, kunnen ook stilzwijgende aannames zijn; en die worden

op deze manier onvoldoende ter discussie gesteld. Bovendien kan ‘kritisch denken’ leiden tot een strijd met voor- en tegenargumenten.²⁰⁰ Ten slotte zal de uitvoering van maatregelen een

Geen aanvalsplan overleeft een treffen met de vijand. (Helmuth von Moltke)¹⁹⁵

gezamenlijke inspanning zijn en moet ieder een doel voor ogen hebben om creatief te handelen zodra het plan geconfronteerd wordt met de praktijk,^{201 202} zeker als Nederland gemobiliseerd moet worden vanwege de milieucrisis. Daarom is het goed om eerst de verschillende doelen te bespreken zonder die meteen als onhaalbaar af te doen. Ook hier zijn weer vele methoden en inzichten voorhanden.^{203 204 205 206 207} Alsof dit nog niet genoeg is, moet bij het vaststellen van een gemeenschappelijk doel ook de gezamenlijke geschiedenis de revue passeren.²⁰⁸

Kortom, de beraadslaging zou moeten gaan over het probleem, de oorzaken, het doel en de maatregelen, zoals hieronder uitgewerkt. Dat betekent ook dat het burgerberaad begint met een

uitgebreide algemene fase ('integrale aanpak') en dan pas opgedeeld wordt in tafels over afzonderlijke onderwerpen.

Maar eerst nog iets veel belangrijkers. Er zijn burgerberaden geweest over een ethisch probleem zoals abortus en over een praktische kwestie zoals de indeling van de binnenstad. De milieucrisis is

Hoe bedrieglijk de hoop ook is, ze dient tenminste om ons langs een aangename weg naar het einde van ons leven te voeren.

(François de La Rochefoucauld)²⁰⁹

echter anders. De media, wetenschap en ons fysieke contact met de werkelijkheid zijn onvoldoende gebleken om de nodige maatregelen te nemen. (Zie bijvoorbeeld de onrealistische besluiten in het voorgaande kader over het burgerberaad in het Verenigd Koninkrijk.) Sterker nog, met veel grootspraak verergert men de situatie alsof men wil doen voorkomen dat het afwezig zijn van enig probleem een onbetwistbaar feit is. Het is nu eenmaal moeilijk te spreken over de existentiële crisis waarin we ons bevinden. Er is moed nodig om de milieucrisis onder ogen te zien en te beseffen dat we moeten inleveren in ruil voor een sprankje hoop. Daarom zal iemand de taboes moeten doorbreken, zoals de nar uit de Middeleeuwen of de hedendaagse cabaretier, alleen is dit keer het onderwerp (de milieucrisis) deprimerend. Er zijn wel experimenten geweest met zogeheten 'friskijkers' en 'dwarsdenkers'²¹⁰ maar nu is ook behoefte aan een andere invalshoek, zoals plaats bieden aan rouw.²¹¹

Dan zijn hier de stappen die gezet moeten worden, niet per se in de onderstaande volgorde en nog zonder keus voor een bepaalde methode.

Beraadslaging over het probleem

In een eerdere fase hebben experts het probleem uitgelegd. Het blijkt dat deelnemers geneigd zijn het met die uitleg eens te zijn om conflicten binnen de groep te voorkomen. Nu is het moment voor de deelnemers aangebroken om zelf deskundigen te kiezen die mogelijk een andere kant laten zien. Het staat hun dus vrij om alsnog bijvoorbeeld iemand uit te nodigen die klimaat-ontwrichting bagatelliseert, mits die voldoet aan de voorwaarden van de organisator en de adviesraad; bijvoorbeeld door auteur te zijn in een wetenschappelijk tijdschrift, al biedt dat geen

garantie.²¹² Zijn eenmaal meerdere kanten van het probleem belicht, dan is het zaak om het probleem duidelijk te beschrijven zonder meteen naar oplossingen te kijken.

Beraadslaging over oorzaken

Op korte termijn zal men de uiterlijke kenmerken (symptomen) van een probleem moeten bestrijden. Op de iets langere termijn zal de oorzaak van een probleem moeten worden aangepakt. Die oorzaak is vaak ook weer een

uiterlijk kenmerk van een onderliggende probleem, en zolang dat voortbestaat, blijft het ‘brandjes blussen’. Het is dus zaak om naar de diepere oorzaken te zoeken, zogeheten *root cause analysis*. Dat heeft nog een voordeel: meerdere problemen zijn vaak tot een klein aantal diepere oorzaken terug te voeren, dus het is effectiever om die oorzaken weg te nemen. Als het goed is, dan hebben deskundigen al een reeks grondoorzaken in kaart gebracht.

Als je niet begrijpt waarom iets een probleem is, dan is het geen probleem voor je.
(Deelneemster aan Iers burgerberaad.)²¹³

Beraadslaging over het doel

Een diepere oorzaak is doorgaans niet alleen de bron van problemen maar ook van gewenste zaken. Die oorzaak deels weggenomen betekent dus: het systeem veranderen. Dat roept meteen

de vraag op aan welk doel dat systeem moet voldoen. Bijvoorbeeld, de ochtendspits, een te krap kinderdagverblijf en een leeggeviste zee hebben overbevolking als een diepere oorzaak; echter, de meeste mensen willen graag kinderen en veel landen ondersteunen die wens. De vraag is dus welke doelen men nastreeft, maar bij de beantwoording van die vraag moet niet meteen

‘Kunt u mij alstublieft vertellen waar ik vanaf hier naartoe moet?’

‘Dat hangt voor een groot deel af van waar je naartoe wilt.’

(Alice in Wonderland en de Cheshire Cat)²¹⁴

gekeken worden in hoeverre dat doel bereikbaar is. Dat is namelijk de volgende stap.

Beraadslaging over de maatregelen

In een eerdere fase hebben experts mogelijke oplossingen voorgesteld of hebben ze zich opgegeven in de hoop dat hun expertisegebied ter sprake komt. Uiteraard kan het burgerberaad ook andere deskundigen uitgenodigen. De beraadslaging vervolgt nu zoals in het vorige hoofdstuk beschreven maar wel, zoals in dit hoofdstuk zojuist voorgesteld, samen met een aantal deskundigen die meebeslissen en waar nodig adviseren.

4.2. DE VRAAGSTELLING VOOR HET MILIEU

Tot zover een uitbreiding van het burgerberaad. In deze paragraaf komt aan de orde wat de vraagstelling voor een burgerberaad zou moeten zijn. Die vraag moet het milieu betreffen maar, zoals in het voorgaande duidelijk gemaakt, daarbij dienen doelen en diepere oorzaken boven water te komen en bestaat dus de kans dat het onderwerp kortweg is: de hele maatschappij. Dit is inderdaad het geval, zoals het volgende laat zien.

Bij de bespreking van de milieuproblemen kwamen in het kort ernstige vooruitzichten voor de wereld aan de orde, naast enige schade die nu al geleden wordt. De tegenwoordige schade is echter veel groter: alleen al het opsommen van de huidige problemen voor milieu (en ook wel het falen van de politiek) kostte de secretaris-generaal van de Verenigde Naties op 2 december 2020 bijna elf minuten.²¹⁵ Als een beroep op het voorzorgsprincipe niet helpt, dan is de reden om nu in te grijpen eenvoudigweg dat de ecologische ramp zich op dit moment voltrekt.²¹⁶

Daarom alleen al moet de uitstoot van broeikasgassen zo snel mogelijk netto nul worden. De vraag aan het burgerberaad is dan: hoe? De vraag ‘wanneer?’ zou een beperking van de opdracht zijn. Om een idee te geven: Extinction Rebellion Nederland eist wel het jaar 2025 maar dat is meer om het gevoel van urgentie over te brengen.²¹⁷ Er bestaat ook nog een wetenschappelijk discussiestuk dat eveneens op 2025 uitkomt, maar dat heeft als belangrijkste bezwaar dat de opwarming tot 1.5°C beperkt blijft met 2/3 kans.²¹⁸ Meer over ‘zo snel mogelijk’ komt later aan de orde.

Verder moet het verlies aan biodiversiteit een halt worden toegeroepen, dient zuiniger met grondstoffen te worden omgesprongen en dit alles op een eerlijke manier. Omdat een burgerberaad een nauwkeurige afspiegeling is van de Nederlandse samenleving – een *mini-public* – is het aannemelijk dat de besluiten van het beraad rechtvaardig zijn binnen Nederland. Ieder land hoort zich echter in te spannen en daarbij moet dan ook internationale rechtvaardigheid worden nagestreefd. Bijvoorbeeld, zo min mogelijk zorgen voor uitstoot van broeikasgas buiten de landsgrenzen, zoals veroorzaakt door import.

Al met al betekent dat een meer rechtvaardige verdeling van het schaarse gemeenschappelijk goed en van arbeid. Dit is niet alleen één van de eisen van Extinction Rebellion,²¹⁹ maar van elke verstandige en eerlijke economie in de zin van gemeenschappelijk huishouden. De huidige economie van competitie is bovendien een reden dat de politiek geen eenzijdige maatregelen kan nemen. Kortom, het is aannemelijk dat de hele maatschappij herzien moet worden, het liefst wereldwijd. En als burgers nieuwe uitgangspunten voorstaan, wat is dan het effect daarvan op andere politieke impasses, zoals in de besluitvorming over de alarmerende nucleaire wapenwedloop²²⁰ of migratie? Daar is nog geen antwoord op mogelijk, maar al met al biedt een ruime vraagstelling wel kans op een fundamentele benadering.

4.3. BURGERS KOMEN IN ACTIE

In de eerste subparagraaf kijken we hoe overheden de stand van het milieu doen voorkomen. Daaruit volgt dat burgers in het geweer moeten komen, namelijk om diezelfde overheden alsnog aan te zetten tot actie en door zelf de maatschappij te veranderen. Dit wordt in de tweede en derde subparagraaf besproken.

4.3.1. HOE OVERHEDEN DE URGENTIE AFZWAKKEN

Vele landen hebben eind 2015 in het accoord van Parijs²²¹ het voornemen uitgesproken om de aarde niet meer dan 2 °C te laten opwarmen ten opzichte van het “pre-industrieel niveau” en bij voorkeur onder de 1,5 °C te blijven. Helaas is 1,5 °C onveilig²²² en ook de huidige temperatuur is rampzalig, zoals we al zagen. We stevenen nu op 3°C af.^a Meer algemeen is het Parijs-accoord bestempeld als onrealistisch²²³ en ging het voorbij aan een voorspelling dat het doel een illusie is.²²⁴

Dan de benodigde CO₂-vermindering. Het IPCC rapporteerde in 2018 dat we in 2028 al CO₂-neutraal moeten worden, willen we een kans van 2 op 3 maken op minder dan 1,5 °C opwarming ten opzichte van de periode 1850-1900. Deze schatting is nog zonder terugkoppeling (zoals door CO₂ uit de dooiende permafrost en methaan uit drasland) en heeft zulke grote onzekerheden dat die 2/3 kans zelfs al geheel verkeken kan zijn.²²⁵ Verder rekent het IPCC erop dat CO₂ afgevangen of uit de lucht gehaald zal kunnen worden.²²⁶ Die verwachting is niet realistisch en het rapport wordt daarom als te optimistisch gezien, ook omdat het allerlei gevolgen van de klimaatcrisis nauwelijks noemt.²²⁷ ²²⁸ Eén van de waarschijnlijke oorzaken hiervoor is verwatering van de conclusies vanwege economische belangen.²²⁹

Volgens de klimaatwet²³⁰ moet Nederland in 2030 de uitstoot van CO₂ verminderd hebben met 49 procent, dat wil zeggen, ten opzichte van het ijkjaar 1990. (Die reductie gaat overigens niet gehaald worden.²³¹) Niet alleen is dat percentage de helft van wat het IPCC nastreeft (voor 2028) maar ook ten opzichte van een veel recenter ijkpunt dan de periode 1850-1900.

Bovendien voert Nederland maatregelen halfhartig uit. Bijvoorbeeld, om de uitstoot van CO₂ te verminderen, zouden volgens het Energieakkoord van 2013 oude kolencentrales worden gesloten.²³² Dat is weliswaar gebeurd, maar ze zijn vervangen door nieuwe kolencentrales die ongeveer evenveel CO₂ uitstoten.²³³ Overigens was na een jaar al duidelijk dat de doelstellingen voor 2020 niet gehaald zouden worden.²³⁴ ²³⁵

In 2013 tekende Nederland ook beslissing 1386 van de Europese gemeenschap om in 2020 een ‘slimme, duurzame en inclusieve economie’ te verwezenlijken met weinig CO₂-uitstoot en met efficiënt gebruik van hulpbronnen. (Een blik op beslissing 1386 laat overigens zien hoe hoog-gestemd de voornemens voor 2020 waren.) Nederland beloofde hiermee onder andere ‘subsidie aan fossiele brandstoffen’ af te bouwen, overigens zonder streefdatum.²³⁶ Echter, de Nederlandse

overheid bleef fossiele brandstoffen financieel ondersteunen: in 2019 met naar schatting 7,6 miljard euro.^{237 238 239} De regering heeft deze ‘prikkel’ voor 2020 op minstens 4,4 miljard euro geschat. Nu heeft de Staat niet of nauwelijks geld overgemaakt aan bedrijven die fossiele brandstoffen ontdekken, ontginnen en verbruiken, dus in die zin is er geen sprake van subsidie. De financiële ondersteuning bestaat namelijk uit belastingvoordelen en dergelijke waarmee de Staat inkomsten derft.²⁴⁰ Het is dus maar wat onder ‘subsidie’ verstaan wordt. Inclusief ontbrekende posten is de steun 8,3 miljard²⁴¹ (soms met enige overdrijving²⁴²) en na vulling van lege posten zelfs 17,5 miljard.²⁴³ In elk geval gaat het Nederlands beleid lijnrecht in tegen de geest van de beslissing.

Ten slotte zijn sommige rekenmethoden misleidend: het niet meerekenen van CO₂-uitstoot buiten de landsgrenzen was al in de noten vermeld. De Europese Gemeenschap goochelt met indicatoren en wekt zo de onterechte indruk dat de uitstoot van CO₂ voldoende wordt teruggebracht.²⁴⁵

De weg naar de hel is geplaveid met goede voornemens. (Duits gezegde)²⁴⁴

Kortom, niet alleen verzuimt de Nederlandse overheid de zorgplicht die ze zichzelf heeft gesteld, zoals in de zaak Urgenda is aangetoond, ook doen overheden van hoog tot laag het voorkomen alsof er voldoende tijd rest voor een geleidelijke overgang. Dat is niet alleen te wijten aan het politieke systeem, maar ook aan het type economie dat leidt tot een kortzichtige blik op de toekomst.²⁴⁶

Dit levensgevaarlijke gedrag van de overheid laat voor burgers twee mogelijke reacties toe: eisen stellen aan die overheid en zelf het nodige doen, zoals in het volgende uiteengezet.

4.3.2. EISEN AAN DE OVERHEID

Extinction Rebellion meent dat het zogeheten maatschappelijk verdrag tussen burgers en de overheid is verbroken omdat de overheid haar onderdanen niet beschermt. Toch heeft deze milieubeweging als eis nummer twee dat de overheid alsnog snel in actie komt omdat alleen het overheidsapparaat daartoe de middelen bezit. Hier zijn nog drie redenen bij te bedenken. Ten eerste laat iedereen het op de vingers tikken van zijn naaste omgeving graag over aan een derde partij. Ten tweede kan men wel voorstander zijn van maatregelen maar maakt men, als het erop aan komt, graag een uitzondering voor zichzelf; daarom legt men zichzelf bij een andere partij van te voren vast op die maatregelen (*precommitment*). Zover is het nog niet, want burgers zijn wel voorstander van klimaatregels, maar ze willen die niet opgelegd krijgen of onevenredig benadeeld worden.²⁴⁷ Ten derde is er nog het verschijnsel dat het eigenbelang zwaarder weegt dan het algemeen belang, dat ook later pas genoten wordt; dit heet het drama van de meent, dat wil zeggen, van het gemeenschappelijk goed (*tragedy of the commons*). Ook daar zijn anonieme regels nodig. Al met al ligt er een taak voor de overheid op verschillende niveaus.

Veel mensen weten niet dat de overheid zich niet van deze taak kwijt omdat ze niet doordrongen zijn, of willen zijn, van de milieucrisis. Daarom heeft Extinction Rebellion als eis nummer één

In ieder geval hebben allen de plicht, ten minste lijdelijke weerstand te bieden aan een wet die een onethische of onrechtvaardige daad van hen eist.

(Nouwens' moraalfilosofie)²⁴⁸

dat de overheid eerlijk informatie over de ernst van de situatie verschaft om gezamenlijk tot actie over te gaan, hoewel de overheid niet de meest aangewezen partij is voor die informatievoorziening. Eis nummer drie is dat een burgerberaad en de overheid samen beslissen over maatregelen. Dat heeft als bijkomend voordeel voor de overheid dat die de verantwoordelijkheid voor

ingrijpende maatregelen aan de burger kan toewijzen, terwijl omgekeerd de burger verantwoordelijkheid daarvoor graag weer bij de overheid legt: kortom, een één-tweetje tussen burgers en overheid.

Welke eisen men ook stelt: hoe zijn die af te dwingen? Extinction Rebellion komt in opstand door geweldloos te ontregelen omdat burgers volgens de gangbare weg geen invloed hebben weten uit te oefenen. Dergelijke burgerlijke ongehoorzaamheid staat in verhouding tot de nalatigheid van de overheid en het levensbelang, zo vindt Extinction Rebellion. De actiebereidheid en vooral de uiterlijke kenmerken daarvan schrikken veel mensen af, dus de beweging is nog niet zover gegroeid dat ze de regering op de knieën heeft weten te dwingen.

4.3.3. ZELFREDZAAMHEID

Als de overheid eisen tot maatregelen zou inwilligen, dan rijst de vraag: kan de overheid die maatregelen nog wel uitvoeren? Veel kennis (of liever: verantwoordelijkheid) is uitbesteed²⁵⁰ of zweeft vrij rond in de organisatie.^{251 252 253}

Burgers zullen dus meer initiatieven moeten ontplooien dan nu het geval is, niet individueel, maar gezamenlijk, en daarbij zijn lokale initiatieven onvoldoende gebleken.^{254 255} Maar

ook meer fundamentele initiatieven (met als bescheiden voorbeelden Marktplaats en een index voor welzijn) zullen niet genoeg zijn, zoals het volgende laat zien.

Je kunt nooit dingen veranderen door tegen de gevestigde orde te vechten. Om iets te veranderen moet je een nieuw model bouwen dat het bestaande model overbodig maakt.

(Richard Buckminster Fuller)²⁴⁹

4.4. DE DIRECTE STOP

De ramp voltrekt zich nu dus we moeten onmiddellijk zo veel mogelijk activiteit staken en duurzaam gaan leven. In deze paragraaf bekijken we eerst wat daar de gevolgen van zijn en

vervolgens waar deze situatie aanleiding toe geeft: de wereldwijde noodtoestand. Dit plaatst het nationaal burgerberaad in een ander perspectief.

4.4.1. DE GEVOLGEN

Een snelle stop van fossiele brandstoffen heeft in Nederland waarschijnlijk tot gevolg dat er nauwelijks genoeg voedsel, kunstmest enzovoort kan worden ingevoerd. We hebben namelijk te weinig vruchtbaar land om onszelf en ons vee te voeden; daarin zijn we niet uniek.²⁵⁶

Wereldwijd is een groot oppervlak nodig om duurzaam energie op te wekken.²⁵⁷ Denk verder aan al die spullen en bezigheden die CO₂-uitstoot tot gevolg hebben²⁵⁸ en het feit dat de helft van de stikstofatomen in ons lichaam eerst door een chemische installatie is gegaan.²⁵⁹ Voor hoeveel mensen is eigenlijk plaats als we spoedig duurzaam gaan leven?

Om een bovengrens te schatten, kijken we in deze paragraaf naar de hoeveelheid hernieuwbare energie, dat wil zeggen, uit wind, zon, waterverval, biomassa, enzovoort. Hernieuwbaar komt overeen met CO₂-neutraal, uitgezonderd bio-energie (de reden staat in de bron van de berekeningen hieronder). Van de uitputtelijke energie is alleen kernenergie bijna CO₂-neutraal.

Vóór de industriële revolutie was er ruimte voor ongeveer één miljard mensen en dat is ook het aantal waarvoor nu op een duurzame manier plaats is.^{260 261} Populaties van wat dan ook, vermenigvuldigen zich namelijk tot aantallen die neigen naar de maximale capaciteit, en wel volgens een zogenaamde sigmoïdale curve: eerst steeds sneller groeiend, dan steeds langzamer richting de maximale capaciteit²⁶² (totdat die capaciteit zelf daalt). Dus die één miljard mensen zal dichtbij het maximum gezeten hebben. Ook wat betreft energie: de voorraden hout stonden toen onder druk, al leek de grens nog niet bereikt.²⁶³ Naast biomassa hebben we nu ook de beschikking over waterkracht plus zonne- en windenergie; rond 2210, wanneer fossiele energie op is, zou er misschien plaats zijn voor twee miljard mensen.²⁶⁴ Nu meteen stoppen met fossiele energie zou dus 5 tot 6 miljard dodelijke slachtoffers betekenen. Ter vergelijking: klimaatontwrichting eist al enige tijd meer dan 400.000 doden per jaar.²⁶⁵

Dan nu twee schattingen met hedendaagse gegevens volgens een soort conflictmodel: sommigen krijgen de gemiddelde hoeveelheid energie van een persoon uit de zuinigste of armste landen (het *minimum*, niet per se het bestaansminimum) en anderen krijgen niets. (Het gaat hier steeds om de *secundaire* energie, dat wil zeggen, wat opgewekt wordt; hierin zit alles besloten wat een maatschappij gebruikt of verliest.) De personen met niets zijn de *onbedeelden*, voor wie vervoer, productie enzovoort wegvallen. Hoe meer geïndustrialiseerd hun maatschappij is, des te waarschijnlijker ze dan ook sterven. Een alternatief model is *gelijke verdeling*, waarbij ieder dezelfde portie krijgt. Als die portie onder het bestaansminimum ligt, dan sterven nog meer mensen, alleen is dat bestaansminimum in termen van secundaire energie lastig vast te stellen.

Als we in 2019 hernieuwbare energie zonder bio-energie zouden zijn gaan gebruiken dan waren er 1¼ tot 2½ miljard onbedeelden terwijl de rest geniet van het minimum afgeleid van de armste regio volgens IIASA. Verwarming is niet inbegrepen. Met nucleaire energie erbij zijn er ½ tot 1½ onbedeelden. Als biomassa wordt ingezet of als het minimum lager blijkt, dan is dit nog te voorkomen. In het gunstigste geval komen we aan het niveau van Rome in het jaar nul. Is het minimum echter twee keer zo hoog (althans, het verbruiksniveau van de armsten volgens Palmedo et al.) dan zijn er 3½ tot 4 miljard onbedeelden.

En in 2030? Hernieuwbare energie zonder biomassa volgt een sigmoïdale kromme die in 2030 afgevlakt is. Als die wordt verdeeld in porties gelijk aan de hoeveelheid van een persoon uit de armste regio volgens IIASA, dan krijgen 2¾ tot 3½ miljard mensen niets. Met nucleair en biomassa erbij is zijn er net wel of net geen onbedeelden. Volgens voorspellingen van de industrie verdwijnt dit probleem; dan schuift de hoeveelheid energie op van Rome in het jaar nul richting dat van een keuterboer in West Europa rond 1800. Als echter het bestaansniveau volgens Palmedo et al. het minimum blijkt, dan zijn 2½ tot 3½ miljard onbedeeld. Zoals gezegd is dat een indicatie van het aantal doden. *Let op* : er zijn vele onzekerheden die deze aantallen te hoog of eerder te laag kunnen doen uitvallen.²⁶⁶

4.4.2. DE WERELDWIJDE NOODTOESTAND

Als fossiele brandstoffen gebruikt blijven worden dan sterven vermoedelijk miljarden mensen niet nu maar later. Enige getallen: in het fossiel-intensieve scenario wordt 4 °C opwarming (ten opzichte van het pre-industriële tijdperk) in 2070 bereikt of zelfs in 2060 als er meer terugkoppeling is dan nu verwacht.²⁶⁷ Bij die temperatuur zal er volgens ongepubliceerde²⁶⁸ schattingen van wetenschappers slechts plaats zijn voor een half tot één miljard mensen²⁶⁹ en volgens een publicatie voor zo'n drie miljard,²⁷⁰ al is het maar door gebrek aan voedsel en leefbare plekken.²⁷¹ En met meer hernieuwbare energie erbij? Experts betwijfelen of de groei daarvan, in welk scenario ook, voldoende zal zijn om in 2050 het huidige welvaartsniveau te handhaven²⁷² of überhaupt onder de 3 °C te blijven.²⁷³ (De enorme tekorten krijgen vaak het geruststellende etiket 'efficiency'.) Dus zo is de opwarming enkel wat uit te stellen. De vraag is niet alleen hoeveel mensen sterven door het onleefbaar worden van de aarde, maar ook hoeveel dieren en planten.

En een streng regime? Dus net genoeg fossiel, biomassa en nucleair gebruiken om grote aantallen dodelijke slachtoffers nu te voorkomen? De eerder genoemde sigmoïdale kromme is in 2030 afgevlakt, dus daarna komt er geen hernieuwbare energie meer bij, statistisch gezien. Met een streng regime wordt, uitgaande van die afvlakking, alleen minder CO2 uitgestoten en de fatale opwarming slechts wat uitgesteld.

Samengevat: of we actie ondernemen of niet, het is aannemelijk, of er zijn aanwijzingen, dat miljarden mensen voortijdig overlijden. Nu gaat dit rapport over een burgerberaad en niet over oplossingen, maar we moeten toch kijken of een burgerberaad zich überhaupt nog kan buigen over maatregelen tegen de milieucrisis. Rantsoeneren en geboortebeperking lijken onvoldoende.²⁷⁵ Er is nog geen zicht op

Zelfs in Auschwitz wilde ik het eerst niet geloven, ik dacht dat het bakkerijen waren.

(Gerhard Durlacher)²⁷⁴

technologie die voldoende CO₂ uit de lucht haalt.²⁷⁶ Zal het met elkaar delen van energie, goederen en diensten (de gaarkeuken, het badhuis) nog soelaas bieden? Als het borrelpraat is om zelfmoord,²⁷⁷ een kernoorlog of een pandemie als ‘oplossing’ te noemen, waarover moet een serieus gesprek dan gaan? Aanvaarding? Wie kan deze kwestie nog bevatten? Let wel: de schattingen zouden gecontroleerd moeten worden en andere schattingen zijn ook onzeker; het kan altijd gunstiger maar ook ongunstiger uitvallen en dat laatste moeten we uit voorzorg voorkomen.

Inmiddels zijn we dus met een grote kans in een fysiek onmogelijke situatie beland ten gevolge van ons gedrag en van overheden die, gedwongen door de beperkte horizon van politiek en economische concurrentie, dit gedrag decennialang niet hebben omgebogen maar eerder aangemoedigd. Overheden rest nog maar één actie: de noodtoestand afkondigen, wereldwijd.²⁷⁸

Nu zijn veel democratieën hun kiezers decennialang tegemoetgekomen door hun niet de nodige maatregelen op te leggen, dus die zullen de noodtoestand vast niet gaan uitroepen. In die zin hebben deze staten gefaald. Nu worden regeringen in diverse landen steeds meer gewelddadig en ondemocratisch, onder meer doordat de biofysische basis ineens stort.²⁷⁹ Door deze ontwrichting van de maatschappij doen staten omgekeerd te weinig tegen diezelfde biofysische ineenstorting en ontstaat een neerwaartse spiraal. Dus deze staten falen op een andere manier. Zou het afkondigen van een noodsituatie daar niet eerder een voorwendsel voor nog meer geweld zijn? Vanwege beide soorten falen is het belangrijk om niet alleen noodmaatregelen te nemen maar die ook te bepalen samen met wetenschappers en met de huidige of toekomstige slachtoffers. Deze twee aspecten komen in het volgende aan de orde.

De noodtoestand

In Nederland kunnen noodmaatregelen, juridisch gezien, prima met snelreinvaart door het parlement geloodsd worden en tot wet gemaakt. Een voorbeeld is de Coronawet, al werden maaregelen eerst aan de gemeenten overgelaten en al zette de Tweede Kamer uiteindelijk de Eerste Kamer buiten spel.²⁸⁰ Wanneer is dan een noodtoestand nodig? Staatsnoodrecht verruimt de bevoegdheden van de Staat als de regering of het ambtelijk apparaat niet goed meer functioneert door bepaalde of door onvoorziene gebeurtenissen.²⁸¹ Een bestuurlijke

noodtoestand, zeg maar. En daartoe is op dit moment elke aanleiding, al is de onvoorziene gebeurtenis van binnenuit gekomen, namelijk door het politiek systeem zelf, dat gefaald heeft bij het voorkomen van de milieucrisis. Anders gezegd: een noodtoestand is nodig, niet omdat er een noodplan ligt maar omdat er *geen* noodplan ligt, waarbij zo'n noodplan een ingreep in de samenleving is en niet alleen een reactie op rampen. Het bestuurlijk falen is overigens niet alleen te wijten aan de politiek maar ook aan het internationaal economisch systeem, dat nationale en regionale initiatieven dwarsboomt.

Nu hebben vele steden, landen en zelfs Europa een klimaatnoodtoestand afgekondigd.²⁸³ Hoewel dat veelal symboolpolitiek is gebleken, vond het Nederlandse kabinet het zelfs niet nodig om

goede sier te maken met een milieu-noodtoestand.^{284 285} Er zal dus nog wat moeten gebeuren voordat Nederland het nodige doet. Bovendien is uiteraard een wereldwijde noodtoestand²⁸⁶ nodig, als zoiets al bestaat; bijvoorbeeld kent België geen noodtoestand. Die

Nood breekt wet.

(Nederlands spreekwoord)²⁸²

noodtoestand zou twee dingen betekenen: het nemen van de meest voor de hand liggende maatregelen (een wereldwijde stop van overbodige, schadelijke activiteit) en de overdracht van de meeste beslissingsbevoegdheid aan een wereldwijd burgerberaad dat kan beslissen op basis van samenwerking in plaats van wedijver. Onze hoop vestigen op, zeg, een initiatief van de Verenigde Naties om dit snel te bewerkstelligen, is misschien niet realistisch.²⁸⁷ Wat dan wel?

De rol van een burgerberaad

Voor Nederland zijn er de volgende mogelijkheden. Ten eerste: de regering kondigt een noodtoestand af die niet aan de regering ruimere bevoegdheden biedt, maar aan burgers, deskundigen en belangengroeperingen, georganiseerd in een burgerberaad zoals hier in uitgebreide zin gedefinieerd (de 'brede samenspraak'). Ten tweede: een burgerberaad kan de noodtoestand afkondigen.²⁸⁸ Een combinatie is beter: de regering decreteert voor de hand liggende maatregelen, roept een burgerberaad bijeen en laat dit het pakket van noodmaatregelen uitbreiden. Voor deze zware taak kan het expertberaad hopelijk nog perspectieven bieden.

Het beste is echter wanneer de Nederlandse regering eerst op internationaal niveau zo'n combinatie van noodtoestand en burgerberaad weet te bewerkstelligen. Graag met spoed.

5. CONCLUSIE

Het bovenstaande doortrekken leidt tot de volgende abstracte probleemstelling en een voorstel voor een aantal concrete actiepunten.

5.1. PROBLEEM

Het probleem is dat problemen niet alleen worden behandeld op basis van logica, inhoud en ieders belang, maar ook met het oog op belangen die aan het onderwerp zelf ontleend worden, zoals tactische overwegingen en identiteit. Laatstgenoemde belangen zijn uit te schakelen door gelote burgers het probleem te laten behandelen, respectievelijk een depolariserende dialoog te laten voeren. Daarbij dient wel kennis van materie en argumentatie door deskundigen geborgd te worden. Bovendien moeten vertegenwoordigers van grote groepen mensen deelnemen.

Een burgerberaad houden over de milieucrisis betekent bovendien dat allerlei psychologische hindernissen genomen moeten worden. Voor het doorvoeren van maatregelen tegen de milieucrisis is een onmisbare rol weggelegd voor de overheid, hoewel die zelf deel van het probleem uitmaakt.

5.2. VOORSTEL VOOR ACTIEPUNTEN

Nederland bewerkstelligt ten eerste een begin van een internationale noodtoestand voor de meest voor de hand liggende maatregelen (zoals stopzetting van overbodige, schadelijke activiteit) en ten tweede een internationaal burgerberaad. Dat wordt al op touw gezet door globalassembly.org maar idealiter is het een 'brede samenspraak' die van het gangbare burgerberaad afwijkt in een meer pluralistische, principiële en integrale benadering, als volgt.

- Een adviesraad wordt samengesteld uit deskundigen, in het bijzonder wiskundigen op het gebied van gezamenlijke besluitvorming, om een internationaal burgerberaad vorm te geven.
- Een expertberaad wordt samengesteld uit internationale deskundigen op allerlei gebied, van theologie tot wiskundige economie en van psychologie tot argumentatiekunde, om het burgerberaad te voorzien van een gestructureerd *on line* overzicht van problemen, diepere oorzaken, mogelijke doelen en alternatieve inrichtingen van de maatschappij.
- Een burgerberaad behandelt bijgevolg het probleem zo fundamenteel mogelijk. De deelnemers zijn niet alleen gelote burgers maar ook gelote deskundigen en vertegenwoordigers van groepen personen. Burgers kunnen verkiezen om voltijds deel te nemen.
- Indien nodig worden burgers vrijgesteld van werk of andere verplichtingen. De inzet van deskundigen worden gevorderd. De inspanning en schade worden ruimhartig vergoed.

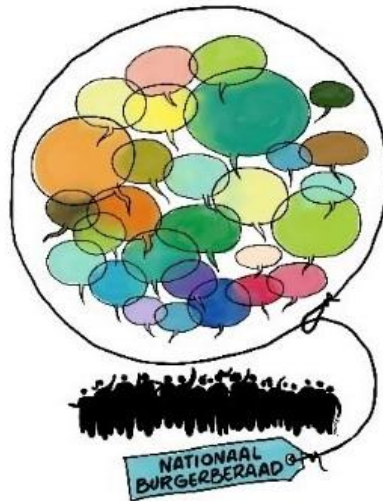
- De vraagstelling voor het internationale burgerberaad is zo ruim mogelijk: hoe willen we leven? Is een economie mogelijk ter voorkoming van de miljarden dodelijke slachtoffers die thans, als de tekenen niet bedriegen, in het verschiet liggen? Zo niet, hoe met deze situatie om te gaan?
- Nederland zet een burgerberaad over de milieucrisis op zoals de klimaattafels, maar dan democratisch alsmede onderbouwd, en kondigt tezelfdertijd een noodtoestand af waarbij de meest voor de hand liggende maatregelen worden doorgevoerd. Nederlandse provincies en steden voeren een burgerberaad in om maatregelen op de plaatselijke omstandigheden af te stemmen.

Zie verder de samenvatting van het voorstel voor een uitgebreid burgerberaad (de ‘brede samenspraak’).

Ten slotte: burgers komen geweldloos in opstand en werken samen aan alternatieven.

5.3. TOT BESLUIT

Nederland bevindt zich in een levensgevaarlijke situatie. De rechtsstaat kan zijn eigen voortbestaan niet garanderen. De maatregelen die Nederland nu moet nemen, gaan jarenlang duren; ze zullen de maatschappij veranderen en ongekend zijn. We zullen voor elkaar moeten instaan. Misschien wordt ons leven niet slechter, maar het zal anders zijn – creativiteit is vereist. En moed om de realiteit onder ogen te zien.

6. AANHANGSEL

In dit aanhangsel wordt een aantal zaken op een rijtje gezet die al in het voorstel voor een Nederlands burgerberaad ter sprake kwamen, namelijk de voorbereidingen, de instellingen en de eigenschappen van een burgerberaad, met uitstapjes naar de ‘brede samenspraak’.

6.1. VOORBEREIDINGEN VAN EEN BURGERBERAAD

Een burgerberaad wordt als volgt voorbereid. Om concreet te blijven, nemen we aan dat de vraag van de overheid daarbij de aanleiding is.

6.1.1. OPSTARTEN VAN HET BURGERBERAAD

De overheid vormt samen met sponsors een groep (de ‘initiator’) die het burgerberaad inricht en betaalt. Die sponsors bestaan uit mensen of groepen die het belangrijk vinden dat de vraag wordt beantwoord. Bijvoorbeeld, een industrieel die vindt dat de democratie anders ingericht moet worden, of Extinction Rebellion. De overheid betaalt alles, of althans het leeuwendeel. Voor het ontwerp van het burgerberaad, dat wil zeggen, de precieze procedures, wordt de hulp ingeroepen van een onafhankelijke adviesraad. Een toezichthouder (bestaande uit meerdere personen) controleert of de initiator het burgerberaad niet beïnvloedt.

6.1.2. SELECTIE VAN DESKUNDIGEN DIE HET PROBLEEM UITEENZETTEN

Naast de initiator is er de organisator: die regelt de dagelijkse gang van zaken. De organisator kiest experts die het probleem zullen analyseren; voor een ‘brede samenspraak’ moedigt deze iedereen ter wereld aan om een (*on line*) ‘expertberaad’ te houden. Onder ‘probleem analyseren’ is te verstaan: het probleem beschrijven, de diepere oorzaken aanwijzen, alternatieve doelstellingen opperen en mogelijke oplossingen aandragen, inbegrepen een andere economie of inrichting van de maatschappij.

Alle revoluties begonnen met iets abstracts. De meeste revoluties begonnen met iets verwaand abstracts.

(G.K. Chesterton)²⁸⁹

De adviesraad heeft voorwaarden gesteld waar de experts aan moeten voldoen of hoe gebruik van expertise moet worden gemaakt. Zoals gezegd heeft de initiator dus geen directe invloed op de keuze van kennis.

6.1.3. OPROEP TOT AANMELDING VAN DESKUNDIGEN EN BELANGHEBBENDEN

De organisator roept landelijk de volgende personen en instanties op om zich beschikbaar te stellen voor presentaties of reacties: deskundigen die het probleem analyseren, zoals in het voorgaande bedoeld; en belanghebbenden voor reacties, zoals het bedrijfsleven, organisaties

zonder winstoogmerk en politici of andere bestuurders. Verder is er natuurlijk nog de praktische voorbereiding door de organisator zelf. De tot nog toe genoemde instellingen worden in de volgende paragraaf op een rijtje gezet.

6.2. INSTELLINGEN RONDOM EEN BURGERBERAAD

Het burgerberaad wordt voorbereid en beheerd door de volgende instellingen:

- De *vraagsteller*, oftewel, de overheid.
- De *initiator*, die het burgerberaad opzet, betaalt en de structuur ervan per resolutie definieert. Deze bestaat uit de overheid (in de rol van vraagsteller) die het burgerberaad grotendeels (zo niet geheel) bekostigt, verder uit sponsors zoals het bedrijfsleven en ten slotte uit anderen die het belangrijk vinden dat de vraag wordt beantwoord, zoals Extinction Rebellion. De initiator heeft geen enkele invloed op de uitkomsten van het burgerberaad.
- De *organisator* regelt het eigenlijke werk: deze laat de loting en stratificatie door een onafhankelijke instantie uitvoeren; benadert experts die het probleem presenteren; roept deskundigen in brede zin op om zich aan te melden voor presentaties; evenzo belangengroepen om reacties te komen leveren; deelt de facilitatoren ('tafelbegeleiders') in, regelt de communicatie met de bevolking op allerlei fronten; en alle andere praktische zaken.
- De *toezichthouder*, die het proces in de gaten houdt, bijvoorbeeld controleert of de begeleiders van de beraadslagingen onafhankelijk zijn, of de initiator zich er niet mee bemoeit en of het besluit volgens de regels tot stand komt.
- De *uitvoeringsinspectie*, die toeziet dat de overheid het burgerbesluit uitvoert.
- Het *expertberaad*, dat verschillende doelstellingen, structuren en oplossingen in kaart brengt. (Dit alleen voor de 'brede samenspraak'.)
- De *adviesraad*, die advies geeft aan de bovengenoemde instellingen over de structuur en procedures. De adviesraad stelt bijvoorbeeld de voorwaarden op waaraan de experts moeten voldoen die door de organisator gekozen worden om het probleem toe te lichten. Het kan ook voorkomen dat de deelnemers onvoorzien willen afwijken van de procedure (misschien valt te denken aan tussentijds stemmen of een adviesbureau inhuren). Ook daarbij helpt de adviesraad. Ten slotte bepaalt de adviesraad, bij voorkeur samen met gelote burgers, de klassen voor stratificatie.

De organisator, de toezichthouder en de adviesraad worden zorgvuldig geselecteerd uit onpartijdige deskundigen op het gebied van het burgerberaad of de participatiedemocratie.

6.3. EIGENSCHAPPEN VAN EEN BURGERBERAAD

Het hier voorgestelde burgerberaad zal ongetwijfeld moeten worden aangepast aan onvoorziene omstandigheden. Er zijn zelfs heel andere constructies mogelijk, maar een burgerberaad moet in elk geval voldoen aan de volgende eigenschappen.^{290 291 292 293} Daarmee zijn dan ook meteen de kenmerken van het huidige voorstel samengevat.

Het burgerberaad is

- Voorzien van een duidelijke vraag hoe een bepaald doel te bereiken of probleem op te lossen.
- Invloedrijk, oftewel, van tevoren moet duidelijk zijn dat het burgerbesluit een daadwerkelijke verandering teweegbrengt.
- Onafhankelijk, dat wil zeggen, zonder tactische overwegingen om een belanghebbende tegemoet te komen.
- Controleerbaar ('transparant') bijvoorbeeld openbaar, zichtbaar en zonder lobby.
- Autonoom: alleen de deelnemers bepalen de inhoud (binnen de kaders van het proces en gegeven de probleemstelling).
- Representatief, dat wil zeggen dat mensen uit alle delen van de samenleving vertegenwoordigd zijn. Zie loting en stratificatie voor een discussie hierover.

Het besluit is:

- Concreet, ook al ontbreken misschien details. Het probleem wordt bijvoorbeeld niet doorgeschoven naar een commissie.
- Realistisch, bijvoorbeeld door de mening van belanghebbenden over voorstellen te vragen.
- Onderbouwd: het moet uit te leggen zijn aan buitenstaanders, met voor- en tegenargumenten, ook van alternatieven; er moet dus de nodige informatie ingewonnen worden.
- 'Breed', dat wil zeggen, van ieders gezichtspunt is serieus kennis genomen en dit kan in het besluit ook genoemd worden.

Met 'ieders gezichtspunt' wordt niet alleen het gezichtspunt van deelnemers bedoeld, maar ook dat van belanghebbenden: politici, bedrijven, stichtingen, het publiek en uiteraard de gehoorde experts, kortom, het 'hele systeem'. Die breedte is te bereiken door bijvoorbeeld tijdens het beraad niet meteen te gaan overtuigen en tot overeenstemming proberen te komen, maar door te luisteren en bereid te zijn om eigen inzichten te veranderen.

Het proces is:

- Adequaat, in het bijzonder is het af te ronden in voldoende, maar overzienbare tijd.

'Zij, die zich willen toeleggen op de conversatie, dienen zich dus allereerst te oefenen in de zoo moeilijke kunst van belangstellend luisteren.'
(Amy Groskamp-Ten Have over etiquette)²⁹⁴

- Veilig: de deelnemers moeten zich vrij voelen om hun mening te uiten.
- Flexibel, dat wil zeggen, de deelnemers moeten kunnen voorstellen om de procedure op microniveau onmiddellijk te veranderen.
- Getuigend van welwillendheid en beleefdheid.

NOTEN

Voorafgaand aan de noten zijn hier de definitie van temperatuurstijging, scenario en omrekeningsformules.

Temperatuurstijging: dit is het verschil van de wereldwijde gemiddelde temperatuur van de lucht aan de oppervlakte, en die van het ‘pre-industriële tijdperk’. Op land is dit temperatuurverschil nog veel groter.²⁹⁵ Let op: vanaf 2021 vermeldt het KNMI voor Nederland minder afwijkingen van normaal, puur omdat ‘normaal’ dan niet meer de periode 1981-2010 is maar 1991-2020; dit is geheel volgens de regels.²⁹⁶

Scenario's:²⁹⁷ veel gebruikt is het *Special Report Emission Scenario* (SRES). Bijvoorbeeld scenario A1 heeft snelle economische groei en een wereldbevolking die rond 2050 afneemt. De A1F1 variant staat voor ‘fossiel’ en heet ook wel ‘business as usual’.

Deze scenario's zijn *niet* gekoppeld aan de zogenaamde *Representative Concentration Pathways* (RCP's) dat wil zeggen, toestanden van *stralingsforcering* in W/m^2 in 2100. Bijvoorbeeld RCP1.9 betekent 1,9 Watt per vierkante meter in het jaar 2100. Het pad van 4,5 W/m^2 stralingsforcering (RCP4.5) is hieronder gekozen omdat dit correspondeert met de bijna 3 °C opwarming die zou optreden als de hele wereld het beleid van de Europese Unie zou volgen.

Volgens Wikipedia zal het IPCC voor haar *Assessment Report 6* de zogeheten *Shared Socioeconomic Pathways* gebruiken. Daarvan is SSP2 *business as usual* (althans, tot voor kort) en SSP3 de meer rivaliserende versie daarvan, zoals nu in opkomst.

- a. Die 3 °C stijging in 2100 is bij het uitvoeren van de afspraken van het Parijs-akkoord. Nu was dat akkoord om de opwarming te beperken tot 1,5 °C, desnoods 2 °C. Inmiddels erkennen de Verenigde Naties in het Emissions Gap Report dat de afspraken niet volstaan. Deze 3 °C zal bewaarheid worden met een kans van 66%. Dus met maatregelen tegen deze 3 °C is er nog een kans van 1 op 3 dat het mee- of tegenvalt.²⁹⁸ Nederland maakt deel uit van de Europese Unie (EU), dat als collectief verplichtingen is aangegaan onder het Verdrag van Parijs.²⁹⁹ Elk land rapporteert daartoe regelmatig aan de Verenigde Naties over de te nemen maatregelen. Politiek gezien ligt de EU als geheel op koers om de voorgestelde doelstelling te halen (zie Emissions Gap Report). Concreet geldt dat echter niet voor het voorgestelde doel: de wereldwijde temperatuurstijging tot maximaal 1.5°C beperken. Volgens de Climate Action Tracker³⁰⁰ zijn de voorgestelde doelstellingen, namelijk een reductie van “op zijn minst 40%” van de uitstoot, consistent met een opwarming van rond de 3°C. Hierin zijn de effecten van Covid-19 al meegenomen. Inmiddels is bekend dat CO2 meer verwarmt dan eerder geschat.³⁰¹
- b. Thans leven meer dan 2 miljard mensen in voedselonzeekerheid. In 2050 zijn dat er waarschijnlijk 3,5 miljard als gevolg van klimaatrampen, ziekten, overproductie [veelal in

arme landen ten behoeve van overconsumptie in rijke landen], bevolkingsgroei [vooral in armere landen] en de daarbij horende vernietiging van natuur, inclusief bodem. In armere en in conflict verkerende landen is dit effect het sterkst.³⁰² Aangaande bevolking versus productie: zij v_r de voetafdruk per persoon en b_r de bevolking van regio r . De totale voetafdruk is $T = \sum_r b_r v_r$. Dus voor r gelijk aan de hele wereld is dat totaal gelijk aan de voetafdruk maal het aantal rechtersvoeten in de wereld. Voor bijvoorbeeld de CO₂-voetafdruk is Afrika de regio r met de laagste bijdrage $b_r v_r$ aan het totaal.³⁰³ Daar ligt v_r onder het gemiddelde. Stel T kan gelijk blijven. Voor een eerlijke verdeling moet die v_r dus omhoog in Afrika terwijl regio's met een hoger dan gemiddelde voetafdruk per persoon, die moeten verlagen. Bij gelijkblijvende T moeten landen met bevolkingsgroei (zoals Afrika) echter ook die groei inperken teneinde de voetafdruk per persoon te verhogen. Het is dus en-en, gegeven deze doelstellingen en aannames. Voor een vollediger behandeling, zie de "I=PAT" formule en de discussie daaromtrent.³⁰⁴

- c. Dit is bij de "rooskleurige" variant van het *business as usual* scenario, dat wil zeggen, het pad van 4,5 W/m² stralingsforcering. Het woord 'woestijn' is hier even een afkorting van gebieden met een gemiddelde jaartemperatuur van boven de 29 °C. De inwoners van dergelijke streken leven thans grotendeels in de Sahara.³⁰⁵ Volgens het (bekritiseerde³⁰⁶) RCP8.5 (het 'business as usual') scenario zouden in die 'woestijn' 3,5 miljard mensen moeten verblijven in 2070. Zo'n 2,2 mld. mensen zullen rond 2070 op zoek zijn naar een leefbare omgeving onder RCP4.5.³⁰⁷ In 2070 zijn er 10.5 miljard mensen.³⁰⁸
- d. Dit aantal riskeert op de vlucht te gaan omdat de maatschappij niet is opgewassen tegen ecologische dreigingen of omdat er (ecologisch gerelateerde) oorlog woedt.³⁰⁹ De bron van het vorige punt noemt er overigens zo'n 2.2 mld in 2070.
- e. De concentratie waterstofionen zal in 2100 zijn toegenomen met 58% ten opzichte van het pre-industriële tijdperk onder RCP4.5 ('als we zo doorgaan').^{310 311} Hierbij geldt dat $10^{0.2} = 1.58 = 58\%$.
- f. De ½ tot 1 m. is de bandbreedte van de medianen van meerdere studies voor RCP4.5. De mediaan is minder gevoelig voor uitschieters ('conservatiever') maar ook minder voorspellend dan de verwachting.³¹² (Schattingen op basis van vele eerdere studies.) De mediaan is het punt waaronder je met 50% kans komt. P.505: mediane stijging is
 - 0.4 to 0.8 m voor RCP2.6,
 - 0.5 to 0.9 m voor RCP4.5 en
 - 0.7 to 1.5 m voor RCP8.5.

De verwachte stijging is

- 0.2–1.0 m voor RCP2.6,
- 0.2–1.6 m voor RCP4.5 en
- 0.4–2.4 m voor RCP8.5.

Zie ook figuur 6 op p. 504. De Climate Action Tracker (zie eerste noot) leert dat de EU op bijna 3 °C afstevent (en dat Nederland achterblijft bij de EU-inspanningen). Deze koers komt met RCP4.5 (voor 650 – 720 ppm CO₂-eq) overeen.³¹³

- g. De ‘tienduizend’ is te lezen als 1 maal 10⁴. Per jaar sterven namelijk 10.000 Nederlanders 9 maanden eerder dan zonder luchtvervuiling,³¹⁴ of 11.000 of 12.000, afhankelijk van de bron of van de definities.^{315 316}
- h. Tussen 450 en 2080 miljoen euro schade in 2018. Het betreft misoogsten, gestremde scheepvaart en dergelijke.³¹⁷ Tussen de 900 en 1.650 miljoen euro in 2018 volgens eindrapport van de ‘beleidstafel droogte’.³¹⁸ De roep om schadevergoeding erkent grote onzekerheid.³¹⁹ Een half miljard euro per jaar is al in 2003 voorspeld.³²⁰

LITERATUUR

Niet van alle artikelen zijn *links* aangegeven, net zomin als van boeken die met Google Books doorzocht kunnen worden op tekst.

- 1 Lucardie, P. (2015) *Democratie met/ zonder politieke partijen?* Lezing <https://prodemos.nl/nieuws/democratie-met-zonder-politieke-partijen/>
- 2 Hengeveld, R. (2013) *Wildgroei. Overbevolking en de Ontwrichting van Milieu en Samenleving*. Houten: Zwerk.
- 3 Infographic, <https://www.euchems.eu/euchems-periodic-table/>
- 4 Henckens, T. (2016). *Managing raw materials scarcity: safeguarding the availability of geologically scarce mineral resources*. Proefschrift Universiteit Utrecht. Recensie: Bas den Hond, *Gun schaarse grondstoffen nog duizend jaar*, Trouw 18 okt.2016: <https://www.trouw.nl/nieuws/gun-schaarse-grondstoffen-nog-duizend-jaar~b20d4fc9>
- 5 Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC, 2019) *Climate Change and Land*, Hoofdstuk 4: *Land degradation* https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/2019/11/07_Chapter-4.pdf
- 6 United Nations Development Programme (UNDP, 2019) *Combating land degradation. Securing a sustainable future*. https://www.undp.org/content/undp/en/home/librarypage/environment-energy/sustainable_land_management/combating-land-degradation---securing-a-sustainable-future.html
- 7 European Environmental Agency (2020) *The European environment —state and outlook 2020. Knowledge for transition to a sustainable Europe*. Hoofdstuk 5: *Land and soil* <https://www.eea.europa.eu/publications/soer-2020>
- 8 De Vries, E. (1948) *De aarde betaalt. De rijkdommen der aarde en hun betekenis voor wereldhuishouding en politiek*. Den Haag: Albani. <https://edepot.wur.nl/350049>
- 9 Juffermans, J. (2016). *Footprint Justice: een eerlijke voetafdruk is een mensenrecht*. <https://platformdse.org/tag/footprint-justice/> Engels:

- <https://www.sharing.org/information-centre/articles/footprint-justice-and-fair-earth-shares-getting-more-attention> Japans:
<https://www.sharing.org/ja/information-centre/kiji/jin-zhu-mu-nohututopurintozheng-yi-tohueaasusiea>
- 10 Steffen, W. et al. 2015. *Planetary Boundaries: Guiding human development on a changing planet*. Science Afl. 347 nr. 6223. De belangrijkste overschrijdingen zijn die van het klimaat en ecosystemen. Samenvatting: <https://www.stockholmresilience.org/research/research-news/2015-01-15-planetary-boundaries---an-update.html>
 - 11 Cook, J., Nuccitelli, D., Green, S. A., Richardson, M., Winkler, B., Painting, R., Way, R., Jacobs, P. & Skuce, A. (2013). *Quantifying the consensus on anthropogenic global warming in the scientific literature*. In: Environmental research letters, 8 (2).
<https://iopscience.iop.org/article/10.1088/1748-9326/8/2/024024>
 - 12 Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC, 2018). *Global warming of 1,5°C*.
https://report.ipcc.ch/sr15/pdf/sr15_spm_final.pdf
 - 13 Data World Bank (2019). CO2 Emissions (kt).
<https://data.worldbank.org/indicator/EN.ATM.CO2E.KT>
 - 14 Global Carbon Budget (2018). In: *2018, global CO2 emissions have risen by 2.7%*.
<https://www.globalcarbonproject.org/carbonbudget/index.htm>
 - 15 British Petroleum (2020) *Statistical Review of World Energy*. Als $x(t)$ de concentratie CO2 is op tijdstip t , dan is de eerste afgeleide x' de uitstoot, x'' de groei van de uitstoot en x''' de versnelling van de uitstoot. Kopje *Carbon Emissions*: de groei van de uitstoot neemt af, dus de uitstoot vertraagt, $x'''(t) < 0$, maar de concentratie versnelt nog steeds.
<https://www.bp.com/en/global/corporate/energy-economics/statistical-review-of-world-energy.html>
 - 16 International Energy Agency, IEA (2018). *Global Energy & CO2 Status Report 2017*.
<https://www.iea.org/publications/freepublications/publication/GECO2017.pdf>
 "Energy-related CO2 had emission 1.4% growth."
 - 17 Friedlingstein, P. et al. (2019) *Global Carbon Budget 2019*, Earth Syst. Sci. Data, 11, 1783–1838. Zie <https://www.globalcarbonproject.org/carbonbudget/19/publications.htm> waar ook andere bronnen staan. "For the year 2018 alone, the growth in [fossil CO2 emissions] was about 2.1 % [...] For 2019, preliminary data for the first 6–10 months indicate a reduced growth [...] of +0.6 % [...]". Dat is nog steeds een versnelling.
 - 18 Ripple et al. *World Scientists' Warning of a Climate Emergency*, Bioscience Magazine 9/1/2019.
<https://scientistwarning.forestry.oregonstate.edu/>
 Door meer dan vijftienduizend wetenschappers ondertekend.
 - 19 Bradshaw, C.J.A. et al. (13 jan. 2021) *Underestimating the Challenges of Avoiding a Ghastly Future*, Frontiers in Conservation Science
<https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fcosc.2020.615419/full>
 - 20 Spratt, D.; Dunlop, I. (mei 2019). *Existential climate-related security risk: A scenario approach*, Breakthrough National Centre for Climate Restoration Australia.
<https://www.breakthroughonline.org.au/papers>

- Dit rapport bevat ook negatieve scenario's, maar de verwachtingen blijken tot nog toe onderschat.
- 21 Watts, N. et al. (2 dec. 2020) *The 2020 report of The Lancet Countdown on health and climate change: responding to converging crises* <https://www.lancetcountdown.org/en>
[https://www.thelancet.com/journals/lancet/article/PIIS0140-6736\(20\)32290-X/fulltext](https://www.thelancet.com/journals/lancet/article/PIIS0140-6736(20)32290-X/fulltext)
 - 22 Food and Agriculture Organization (25-27 feb. 2008) *Climate-related transboundary pests and diseases*. <http://www.fao.org/3/i0195e/i0195e00.pdf>
 - 23 IPCC (sept. 2019) *Special Report on the Ocean and Cryosphere in a Changing Climate* (SROCC). www.ipcc.ch/site/assets/uploads/sites/3/2019/09/SROCC_SPM_HeadlineStatements.pdf
 - 24 Drinkwaterplatform.nl, <https://www.drinkwaterplatform.nl/waterschaarste-nederland>
 - 25 Boschkan, J. (1 okt. 2019) *Natuur voldoende hersteld na vele regenval? 'Nee, we hebben een natte winter nodig'*. De Stentor.
<https://www.destentor.nl/zwolle/natuur-voldoende-hersteld-na-vele-regenval-nee-we-hebben-een-natte-winter-nodig~a30c0ddb/>
 - 26 European Environment Agency (2020) *Meteorological and hydrological droughts in Europe* <https://www.eea.europa.eu/data-and-maps/indicators/river-flow-drought-3/assessment>
 - 27 Duurzaam ondernemen: <https://www.duurzaam-ondernemen.nl/nederlandse-drinkwaterbedrijven-pleiten-samen-met-de-waterschappen-voor-fundamentele-hervormingen/>
 - 28 Chivian, E.; Bernstein, A. (eds. (2008). *Sustaining life: How human health depends on biodiversity*. Center for Health and the Global Environment. Oxford University Press, New York.
 - 29 IPBES (2019) *Nature's Dangerous Decline 'Unprecedented'. Species Extinction Rates 'Accelerating'*. Media Release. <https://www.ipbes.net/news/Media-Release-Global-Assessment>.
 - 30 Ceballos, G.; Ehrlich, P. R.; Barnosky, A. D.; García, A.; Pringle, R. M.; Palmer, T. M. (2015). *Accelerated modern human-induced species losses: Entering the sixth mass extinction*. Science advances, 1 (5).
 - 31 Beatrix van Oranje-Nassau (1988). Kersttoespraak.
 - 32 *Sustaining life* (zie hierboven).
 - 33 Food and Agricultural Organisation (FAO, 2019) *The State of the World's Biodiversity for Food and Agriculture*. <http://www.fao.org/3/CA3129EN/CA3129EN.pdf>
 - 34 Moore, J.K.; Fu, W.; Primeau, F.; Britten, G.L.; Lindsay, K.; Long, M.; Doney, S.C.; Mahowald, N.; Hoffman, F.; Randerson, J.T. (2018) *Sustained climate warming drives declining marine biological productivity*, Science, 359 (6380) pp. 1139-1143.
<https://science.sciencemag.org/content/359/6380/1139>
 - 35 World Health Organization (2015) *Connecting Global Priorities: Biodiversity and Human Health*. <https://www.who.int/globalchange/publications/biodiversity-human-health/en/>
 - 36 Rijksoverheid (10 juni 2016) *Verlies natuurlijkheid in Nederland, Europa en de wereld*. <https://www.clo.nl/indicatoren/nl1440-ontwikkeling-biodiversiteit-msa>
 - 37 Senf, C.; Buras, A.; Zang, C.S.; Rammig, A.; Seidl, R. (3 dec. 2020) *Excess forest mortality is consistently linked to drought across Europe*, Nature Communications, jrg. 11.
<https://www.nature.com/articles/s41467-020-19924-1>

- 38 Forest Europe (2020) *State of Europe's Forests*
https://foresteurope.org/wp-content/uploads/2016/08/SoEF_2020.pdf
Zie p.18. Op p17 wordt de verslechtering beschreven.
- 39 Bastin, J.-F.; Finegold, Y.; Garcia, C.; Mollicone, D.; Rezende, M.; Routh, D.; Zohner, C.M.; Crowther, T.W. (5 juli 2019) *The global tree restoration potential*, Science, jrg. 365, nr. 6448, p.76-79. <https://science.sciencemag.org/content/365/6448/76>
- 40 Regny, D. (24 juli 2019) *Avec les canicules à répétition, les sapins virent au rouge et les arbres meurent*. Le Monde.
https://www.lemonde.fr/planete/article/2019/07/24/la-secheresse-et-la-canicule-deciment-les-forets-francaises_5492869_3244.html
- 41 Bund Deutscher Forstleute (16 Juli 2019) *Klimakatastrophe: Forstleute rufen Klimanotstand für den Wald aus!* <https://www.bdf-online.de/aktuelles/news/klimakatastrophe/>
- 42 Sikkema, R.; Thomassen, E.; Vos, M.; Bouwman, M.; Limpens, J.; Nabuurs G.-J. (18 nov. 2020) *Nederlandse boseigenaar ervaart gevolgen klimaatverandering en pleit voor steun*, Natuur en Landschap, nr. 169
<https://www.wur.nl/web/file?uuid=af36dc9e-522a-4c45-ac81-54e726c7355c&owner=497277b7-cdf0-4852-b124-6b45db364d72&contentid=549581>
- 43 Steffen, W.; Rockström, J.; Richardson, K.; Lenton, T. M.; Folke, C.; Liverman, D.; Summerhayes, C.P.; Barnosky, A.D.; Cornell, S.E.; Crucifix, M.; Donges, J. F.; Fetzer, I.; Lade, S.J.; Scheffer, M.; Winkelmann, R.; Schellnhuber, H.J. (2018) *Trajectories of the Earth System in the Anthropocene*. Proceedings of the National Academy of Sciences, 115 (33), pp. 8252-8259. <https://www.pnas.org/content/115/33/8252>
Als de gemiddelde temperatuur de 1.5 °C bereikt, dan is de kans groot dat het klimaat op de loop gaat. Deze informatie is gebaseerd op geologisch bewijs.
- 44 Randers, J.; Goluke, U. (2020) *An earth system model shows self-sustained melting of permafrost even if all man-made GHG emissions stop in 2020*. Nature, Scientific Rep. nr. 10, artikel 18456.
- 45 Lemonick, M.D. (1 sept. 2008). *Global Warming: Beyond the Tipping Point*. Scientific American Earth 3.0.
<https://www.scientificamerican.com/article/global-warming-beyond-the-co2>
Het kantelpunt is een CO2-concentratie van 350 deeltjes per miljoen (ppm). Dat was 415 ppm in mei 2019.
- 46 Military Open Source Intelligence (12 nov. 2020) *Expert reaction to study using a simulation to estimate how long global warming might continue for if greenhouse gas emissions are reduced to zero* <https://foreignaffairs.co.nz/2020/11/13/mil-osi-united-kingdom-expert-reaction-to-study-using-a-simulation-to-estimate-how-long-global-warming-might-continue-for-if-greenhouse-gas-emissions-are-reduced-to-zero/>
- 47 Lenton, T.M.; Rockström, J.; Gaffney, O.; Rahmstorf, S.; Richardson, K.; Steffen, W.; Schellnhuber, H.J. (27 nov 2019) *Climate tipping points—too risky to bet against*, Nature on-line, correctie 9 april 2020. <https://www.nature.com/articles/d41586-019-03595-0>
Figuur 2 toont de terugkoppelingen.
- 48 Samset, B.H.; Sand, M.; Smith, C.J.; Bauer, S.E.; Forster, P.M.; Fuglestad, J.S.; Osprey, S.;

- Schleussner, C.-F. (28 jan. 2018) *Climate Impacts From a Removal of Anthropogenic Aerosol Emissions*, Geophysical Research Letters, afl.45, nr.2 (Tussen 0,5 en 1,1°C, gemiddeld 0,7°C.) <https://agupubs.onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1002/2017GL076079>
- 49 Hansen, J., Nazarenko, L., Ruedy, R., Sato, M., Willis, J., Del Genio, A., Koch, D., Lacis, A., Lo, K., Menon, S., Novakov, T., Perlwitz, J., Russell, G., Schmidt, G.A. & Tausnev, N. (2005) *Earth's Energy Imbalance: Confirmation and Implications*, Science, 308 (5727), pp. 1431-1435.
<http://earthjustice.org/sites/default/files/black-carbon/hansen-et-al-2005-earths-energy-imbalance.pdf>
Zonder uitstoot toch 0,6 °C extra opwarming op basis van energie toe- en afvoer. (In 2005 was de opwarming ongeveer $\frac{3}{4}$ °C, zie bijvoorbeeld Nasa.gov, maar deze extra opwarming zou nu ongeveer hetzelfde zijn.)
- 50 Kramm, G. ; Dlugi, R. (ongedateerd) *Comments on the Paper 'Earth's energy imbalance and implications' By J. Hansen, M. Sato, P. Kharecha, and K. von Schuckmann.*
<https://arxiv.org/ftp/arxiv/papers/1203/1203.1289.pdf>
- 51 Mauritsen, T.; Pincus, R. (31 juli 2017) *Committed warming inferred from observations.* Nature Climate Change, afl.7, pp.652-655. De opwarming ligt met 90% betrouwbaarheid tussen 0,9 en 3,6 °C en opname van CO₂ in de oceanen de resterende opwarming uiteindelijk stopt, dan een 90% betrouwbaarheidsinterval van 0,7 tot 1,8 °C. Het betreft hier de uiteindelijke opwarming bij een onmiddellijk stop van CO₂ uitstoot.
<https://www.nature.com/articles/nclimate3357>
- 52 Horton et al. (zie onder) p.506-507 voor de uiteenlopende schattingen.
- 53 Headline statements of IPCC 2018 (zie hierboven). Sectie D6.
- 54 Normile, D. (2018). *Key climate panel, citing impending crisis, urges crash effort to reduce emissions.* In: Science, Oct. 8, 2018. <https://www.sciencemag.org/news/2018/10/key-climate-panel-citing-impending-crisis-urges-crash-effort-reduce-emissions>
- 55 IPBES (2019). *Summary for policymakers of the global assessment report on biodiversity and ecosystem services of the Intergovernmental Science-Policy Platform on Biodiversity and Ecosystem Services.*
www.ipbes.net/sites/default/files/downloads/spm_unedited_advance_for_posting_htn.pdf
- 56 Delina, L.L. (2016). *Strategies for Rapid Climate Mitigation: Wartime mobilisation as a model for action?* Routledge Advances in Climate Change Research.
- 57 Andi, S.; Painter, J. (17 Juni 2020) *Massive Survey Reveals The Places Where People Care Most About Climate Change*, The Conversation <https://www.sciencealert.com/how-much-do-people-around-the-world-care-about-climate-change/amp>
Nederlanders bagatelliseren de klimaatcrisis het meest van alle landen.
- 58 *Mouvement des Gilets jaunes*, https://fr.wikipedia.org/wiki/Mouvement_des_Gilets_jaunes
- 59 RIVM (2019). *CO₂-uitstoot sinds 1990 nog niet gedaald.* Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu.
<https://www.rivm.nl/nieuws/co2-uitstoot-sinds-1990-nog-niet-gedaald>
De uitstoot van overige broeikasgassen is wel grofweg gehalveerd.

- 60 Hoen, A.; Meerwaldt, H (2017) *Klimaatbeleid voor mobiliteit op de kaart*. CE Delft.
Doorgaans wordt de CO2 uitstoot door luchtvaart, scheepvaart en biobrandstofproductie niet meegerekend.
<https://www.natuurenmilieu.nl/wp-content/uploads/2017/02/Klimaatbeleid-voor-mobiliteit-op-de-kaart-Rapport-CE-Delft.pdf>
- 61 Klein, J.; Hulskotte, J.; Ligterink, N.; Dellaert, S.; Molnár, H.; Sijstermans, M.; 't Hoen, M.; Geilenkirchen, G. (2019) *Methods for calculating the emissions of transport in the Netherlands*.
[http://www.emissieregistratie.nl/erpubliek/documenten/Lucht%20\(Air\)/Verkeer%20en%20Vervoer%20\(Transport\)/Methodorapporten%20Taakgroep%20Verkeer%20en%20Vervoer/Klein%20et%20al.%20\(2019\)%20Methods%20for%20calculating%20the%20emissions%20of%20transport%20in%20NL.pdf](http://www.emissieregistratie.nl/erpubliek/documenten/Lucht%20(Air)/Verkeer%20en%20Vervoer%20(Transport)/Methodorapporten%20Taakgroep%20Verkeer%20en%20Vervoer/Klein%20et%20al.%20(2019)%20Methods%20for%20calculating%20the%20emissions%20of%20transport%20in%20NL.pdf)
Alleen de binnenlandse vluchten en de scheepvaart in Nederlandse wateren worden meegerekend, maar de uitstoot door Defensie is niet geschat door RIVM in 2019.
- 62 Boot, P. (2020) *De Vijfentwintig jaar klimaatbeleid in Nederland: 'Ambitieuw, maar verstandig'*. TPEdigitaal jrg.14, nr.3, pp.1-23
<https://www.tpedigitaal.nl/sites/default/files/bestand/de-vijfentwintig-jaar-klimaatbeleid-in-nederland-ambitieuw-maar-verstandig.pdf>
- 63 Aquino, T. (1265) *Summa Theologiae*. I-II Quaestio 95 Articulus 2. 'Si vero in aliquo, a lege naturali [lex humanitus] discordet, iam non erit lex sed legis corruptio.' In de vertaling <https://aquinas.cc/la/en/~ST.I-II.Q95.A2.Obj4> wordt 'lex naturalis' meestal als 'natuurwet' vertaald maar hier bij uitzondering als het ruimere 'wetten der natuur'.
- 64 <https://uitspraken.rechtspraak.nl/inziendocument?id=ECLI:NL:RBDHA:2015:7145>
- 65 <https://uitspraken.rechtspraak.nl/inziendocument?id=ECLI:NL:GHDHA:2018:2591>
- 66 <https://www.urgenda.nl/wp-content/uploads/20190108-procesinleiding-Staat-Urgenda-PRDF-2436693.pdf>
- 67 Van Santen, H. (5 nov. 2019) *Urgenda-zaak. Kabinet ziet onhaalbaar geacht doel opeens toch binnen bereik*. NRC Handelsblad, p.E5. De Hemweg kolencentrale wordt gesloten maar de stilgelegde Clauscentrale (letter C, voor gas) wordt weer opgestart wegens de lage gasprijs. De CO2-uitstoot van biobrandstofcentrales telt niet mee.
- 68 Van Santen, H. ;Van der Walle, E. (9 nov. 2019) *Urgenda-zaak. Harde kritiek op cijfers CO2-reductie*, pp. E2-3. Het Planbureau voor de Leefomgeving rekent dat Nederland in 2020 minder CO2 uitstoot omdat het energie zal importeren maar de lage gasprijs maakt dit niet aannemelijk.
- 69 Planbureau voor de Leefomgeving (30 okt. 2020) *Klimaat- en Energieverkenning 2020*
<https://www.pbl.nl/publicaties/klimaat-en-energieverkenning-2020>
- 70 Urgenda (9 nov. 2020) *Extra Urgenda-pakket noodzakelijk – kabinet doet al vijf jaar niet genoeg*, <https://news.pressmailings.com/urgenda/extra-urgenda-pakket-noodzakelijk-kabinet-doet-al-vijf-jaar-niet-genoege>
- 71 Motie aanvullende maatregelen t.b.v. Urgendadoel (5 nov 2020) 35570-XIII-54
<https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/moties/detail?id=2020Z20793&did=2020D44547>

- 72 Motie extra klimaatbeleid (5 nov 2020) 35570-XIII-24
<https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/moties/detail?id=2020Z20763&did=2020D44517>
- 73 Van Reybrouck, D. (2016). *Tegen verkiezingen*. Amsterdam, Antwerpen: De Bezige Bij.
- 74 Influence Map (maart 2019) *Big oil's real agenda on climate change*
<https://influencemap.org/reports/Reports>
- 75 Klimaattafels 2013: <https://www.energieakkoordser.nl/nieuws/deelnemers-tafels-bekend/industrie.aspx>
- 76 Klimaattafels 2018: <https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2018/02/23/kabinet-geeft-startschot-voor-klimaatakkoord>
- 77 Center for International Environmental Law (CIEL, 2017) *Smokes and fumes. The legal and evidentiary basis for holding big oil accountable for the climate crisis*.
<https://www.ciel.org/wp-content/uploads/2019/01/Smoke-Fumes.pdf>. Zie ook <https://www.vpro.nl/programmas/tegenlicht/kijk/afleveringen/2019-2020/de-zaak-shell.html> of <https://decorrespondent.nl/6262/reconstructie-zo-kwam-shell-erachter-dat-klimaatverandering-levensgevaarlijk-is-en-ondermijnde-het-alles-serieuze-oplossingen/690128758-e657cfa2>
- 78 Van Seters, P. (17 sept. 2019) *Essay: De opmerkelijke opmars van de energiebeweging* <https://frieschdagblad.nl/2019/9/17/essay-de-opmerkelijke-opmars-van-de-energiebeweging>
- 79 Stellinga, M.; Duursma, M. (5 juli 2019) *'We zijn een fossielverslaafd land'*
<https://www.nrc.nl/nieuws/2019/07/05/we-zijn-een-fossielverslaafd-land-a3966265>
A.Nijhof, voorzitter van de tafel vervoer: 'Achteraf hadden we eerder terug moeten gaan naar het kabinet en een maatschappelijk debat moeten voorstellen.'
- 80 Rijksoverheid (24 aug. 2019) *Publieksconsultatie Klimaatplan en INEK van start*
<https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2019/08/24/publieksconsultatie-klimaatplan-en-inek-van-start>
- 81 Tjeenk Willink, H. (2018). *Groter denken, kleiner doen*. Amsterdam: Prometheus. P.19: 'De neiging bestaat om zolang politieke overeenstemming over een oplossing niet mogelijk is de discussie over het probleem af te houden. Discussie kan leiden tot ruzie en ruzie bemoeilijkt latere politieke overeenstemming.'
- 82 Kropman, R. (19 okt. 2019) *Hoe de wetenschap werd overgeslagen bij het klimaatberaad*. Trouw. <https://www.trouw.nl/duurzaamheid-natuur/hoe-de-wetenschap-werd-overgeslagen-bij-het-klimaatberaad~b7e00b3d/>
- 83 Van Reybrouck, D. (2011). *Pleidooi voor Populisme*. Amsterdam, Antwerpen: De Bezige Bij.
- 84 Annan, K. (13 sept. 2017). *The Crisis of Democracy*. Athens Democracy Forum.
<https://www.kofiannanfoundation.org/supporting-democracy-and-elections-with-integrity/athens-democracy-forum>) 'We need to make our democracies more inclusive.'
- 85 Verbeek, F. (2018). *Wat willen de 'Gele Hesjes'* Elsevier's Weekblad, 3 dec. 2018.
<https://www.elsevierweekblad.nl/nederland/achtergrond/2018/12/wat-willen-de-gele-hesjes-659219/>

- 86 Verbeek, F.; Van Schie, M.; Pak, V.; Ramaker, T.; Andriessen, V. (2019) *Rutte moet zijn woord houden: koopkrachtstijging voor iedereen*. Elsevier's Weekblad, 7 mei 2019.
<https://www.elsevierweekblad.nl/nederland/achtergrond/2019/05/gele-hesjes-rutte-moet-woord-houden-687199/>
- 87 Posner, E.A.; Weyl, E.G (2018) *Radical Markets. Uprooting Capitalism and Democracy for a Just Society*, Princeton University Press, pp.93-94. (Dit boek is niet eenduidig tegen kapitalisme; het woord 'radical' verwijst naar de vierkantswortel.)
- 88 Endriss, U. (2010) *Voting Procedures and their Properties* (presentatie)
<https://formal.iti.kit.edu/teaching/FormSys2SoSe2018/10socialchoiceB.pdf>
- 89 Procaccia, A. (16 dec 2016) *Science Can Restore America's Faith in Democracy*, Wired.
<https://www.wired.com/2016/12/science-can-restore-americas-faith-democracy/>
- 90 G1000. Manifest <http://www.g1000.org/nl/manifest.php>
- 91 *Tegen verkiezingen* (zie hierboven).
- 92 South Australia's Citizens' Jury on Nuclear Waste (Nov. 2016) *Final Report*
<http://assets.yoursay.sa.gov.au/production/2016/11/06/07/20/56/26b5d85c-5e33-48a9-8eea-4c860386024f/final%20jury%20report.pdf>
- 93 British Columbia Citizens' Assembly on Electoral Reform (dec. 2004) *Making every vote count*. https://citizensassembly.arts.ubc.ca/resources/final_report.pdf
- 94 Connor, R. (28 oct. 2010) *Iceland votes for citizen assembly to draft new constitution*
<https://www.dw.com/en/iceland-votes-for-citizen-assembly-to-draft-new-constitution/a-6274235>
- 95 Citizens' Assembly of Scotland (over staatkunde) <https://www.citizensassembly.scot/>
- 96 Bürgerrat Demokratie. Brengt 20 feb. 2021 adviezen over buitenlandse politiek uit onder de titel 'Deutschlands Rolle in der Welt'. <https://www.buergerrat.de/>
- 97 Chalmers, P. (28 mei 2018) *Wat Ierlands 'ja' voor abortus ons leert over de toekomst van de democratie* <https://decorrespondent.nl/8316/> (via <https://www.tegenverkiezingen.nl>)
<https://www.tegenverkiezingen.nl/wat-ierlands-ja-voor-abortus-ons-leert-over-de-toekomst-van-de-democratie>
- 98 Fishkin, J. (6 dec. 2018) lezing voor Royal Society of Arts. Video en samenvatting:
<https://www.tegenverkiezingen.nl/lezing-door-lotingsonderzoeker-james-fishkin-bij-de-rsa--video>
- 99 Raad van State: <https://www.raadvanstate.nl/uitspraken/@79099/201100882-1-h3>
- 100 Provincie Overijssel: <https://www.overijssel.nl/@PqE/overijssel-bindt-strijd-energie-slurpende/>
- 101 Voorstel SL2.1 in <https://propositions.conventioncitoyennepourleclimat.fr/pdf/ccr-rapport-final.pdf>
- 102 Le Point (27-7-2020) *Climat : les terrasses chauffées bientôt interdites dans l'espace public*
https://www.lepoint.fr/societe/convention-climat-des-premieres-mesures-sur-la-table-du-conseil-de-defense-ecologique-27-07-2020-2385666_23.php
- 103 Extinction Rebellion (2020) *Burgerberaad: de noodzakelijke update van onze democratie*, <https://extinctionrebellion.nl/burgerberaad>

- 104 Frans burgerberaad voor het klimaat <https://www.conventioncitoyennepourleclimat.fr/>
 “de
 maatregelen zullen onderworpen worden aan ofwel een referendum, ofwel het parlement,
 ofwel directe regelgeving.” De voorwaarde voor dat laatste is onduidelijk.
- 105 Conference on Direct Democracy (22 sept. 2020)
<https://www.youtube.com/watch?v=kEDDNXJ7CoM&feature=youtu.be>
 Percy Vogel (waarnemer) 27m30s: toewijding 29m25s: de deelnemers beslisten of een besluit
 werd voorgelegd voor een volksraadpleging of aan het parlement 30m: de burgers stichtten
 zelf een organisatie om het invoeren van de besluiten te controleren 44m: gemeenschapszin.
 Daniel Schily (waarnemer) 58m30s: over referendum, indruk van angst om de kern van het
 milieuprobleem en de kostbare oplossingen daarvoor aan het volk voor te leggen, dus
 besloten ze tot meer symbolische, constitutionele maatregelen 59m30s: en functioneerde het
 burgerberaad enigszins als een politiek orgaan. Christophe Premat 1u25m: verwacht dat het
 gebrek aan ijking [bevoegdheid] het burgerberaad maakt tot een middel tot *green washing*
 door de regering.
- 106 d'Allens, G.; Génon, M. (2 nov. 2020) *Face à Macron, les citoyens de la*
Convention pour le climat se rebiffent. Reporterre. [https://reporterre.net/Face-a-Macron-
les-citoyens-de-la-Convention-pour-le-climat-se-rebiffent](https://reporterre.net/Face-a-Macron-les-citoyens-de-la-Convention-pour-le-climat-se-rebiffent)
- 107 Stop Ecocide (23 nov. 2020) *French government betrays demands of citizens' assembly with weak*
use of the term "ecocide" [https://www.stopecocide.earth/press-releases-summary/](https://www.stopecocide.earth/press-releases-summary/french-government-betrays-demands-of-citizens-assembly)
french-government-betrays-demands-of-citizens-assembly
- 108 Petitie door de toezichthouder Dion om besluiten van Frans burgerberaad voor te leggen
https://secure.avaaz.org/campaign/fr/france_convention_climat_rb3/
- 109 Joint Committee on Climate Action Climate Change (maart 2019) *A Cross-Party Consensus*
for Action, p.4 [https://data.oireachtas.ie/ie/oireachtas/committee/dail/32/](https://data.oireachtas.ie/ie/oireachtas/committee/dail/32/joint_committee_on_climate_action/reports/2019/2019-03-28_report-climate-change-a-cross-party-consensus-for-action_en.pdf)
[joint_committee_on_climate_action/reports/2019/2019-03-28_report-climate-change-a-](https://data.oireachtas.ie/ie/oireachtas/committee/dail/32/joint_committee_on_climate_action/reports/2019/2019-03-28_report-climate-change-a-cross-party-consensus-for-action_en.pdf)
[cross-party-consensus-for-action_en.pdf](https://data.oireachtas.ie/ie/oireachtas/committee/dail/32/joint_committee_on_climate_action/reports/2019/2019-03-28_report-climate-change-a-cross-party-consensus-for-action_en.pdf)
- 110 Extinction Rebellion (2019) *Guide to Citizens' Assembly*.
[https://rebellion.earth/wp/wp-content/uploads/2019/06/The-Extinction-Rebellion-Guide](https://rebellion.earth/wp/wp-content/uploads/2019/06/The-Extinction-Rebellion-Guide-to-Citizens-Assemblies-Version-1.1-25-June-2019.pdf)
[to-Citizens-Assemblies-Version-1.1-25-June-2019.pdf](https://rebellion.earth/wp/wp-content/uploads/2019/06/The-Extinction-Rebellion-Guide-to-Citizens-Assemblies-Version-1.1-25-June-2019.pdf)
- 111 Parlement van het V.K. [https://www.parliament.uk/business/news/2020/](https://www.parliament.uk/business/news/2020/september/climate-assembly-uk-new/)
[september/climate-assembly-uk-new/](https://www.parliament.uk/business/news/2020/september/climate-assembly-uk-new/)
- 112 Climate Assembly UK (2020) *The path to net zero*, <https://www.climateassembly.uk/report/>
 De luchtvaart mag tot 50% groeien tot 2050; de daardoor uitgestoten CO2 moet later uit de
 atmosfeer gehaald worden. Voorlichting, geen regelgeving, om minder vlees en melk te
 consumeren.
- 113 *Burgerforum kiesstelsel*
https://www.parlement.com/id/vhnnmt7ltkw7/burgerforum_kiesstelsel
- 114 *Minister Ollongren presenteert voorstellen tot hervorming parlementair stelsel*
https://www.parlement.com/id/vl9zdaltm4y3/nieuws/minister_ollongren_presenteert
- 115 Staatscommissie parlementair stelsel (zie boven) p.110 en verder, in het bijzonder p.165.

- 116 Raad voor het Openbaar Bestuur (2018). *Over referenda en andere vormen van burgerparticipatie op nationaal niveau*.
<https://www.raadopenbaarbestuur.nl/documenten/publicaties/2018/07/11/over-referenda-en-andere-vormen-van-burgerparticipatie-op-nationaal-niveau>
- 117 Staatscommissie parlementair stelsel (2018). *Lage drempels, hoge dijken. Democratie en rechtsstaat in balans*, Amsterdam: Boom. (Voorzitter: J.W. Remkes.) Paragraaf 5.3.5 behandelt het burgerberaad ('burgerforum') en neemt op p. 166 het advies van de Raad Openbaar Bestuur over ('bescheiden, aanvullende functie in de eerste fases van het beleidsproces') vooral wegens het gebrek aan representativiteit, in het bijzonder heeft de 'participatie-elite' de overhand. Verdere kritiek is dat ofwel de vertegenwoordigende democratie ofwel het burgerberaad weinig heeft in te brengen.
<https://www.staatscommissieparlementairstelsel.nl/documenten/rapporten/samenvattingen/12/13/eindrapport>
- 118 Van der Meer, T. (2013). *3 redenen waarom loting geen oplossing is voor het democratisch tekort*.
<https://stukroodvlees.nl/3-redenen-waarom-loting-geen-oplossing-is-voor-het-democratisch-tekort/>
Onder andere: loting is onvoldoende representatief en daarom niet legitiem.
- 119 McDonagh, M. (2 nov. 2019). *A Citizens' Assembly on climate change is the coward's way out*. Spectator. <https://blogs.spectator.co.uk/2019/11/a-citizens-assembly-on-climate-change-is-the-cowards-way-out/>
- 120 Moulin, H. (1995). *Cooperative Microeconomics. A Game-Theoretic Introduction*. Princeton University Press. Citeert op p.8 over loting: "roeit alle motivatie voor verstandig gedrag uit" maar ook "eerlijkheid heeft vaak de overhand over efficiëntie".
- 121 Alexander, L. (19 juni 2020) *Convention climat: quelle légitimité pour les assemblées citoyennes?* J-Ph. Derosier, professor in de rechtsgeleerdheid te Rijsel: "Het echte risico is dat in een problematische situatie niemand verantwoording kan afleggen of vragen kan beantwoorden over de richting die op een gegeven moment is ingeslagen." <https://www.la-croix.com/Debats/Forum-et-debats/Convention-climat-quelle-legitimite-assemblees-citoyennes-2020-06-19-1201100655>
- 122 Kamerstuk 34854-15: <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-34854-15.html>
- 123 Kamerstuk 34854-N: <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-34854-N.html>
- 124 Kamerstuk 32813-578: <https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/moties/detail?id=2020Z18224&did=2020D39380>
- 125 Kamerbrief Wiebes (25 nov 2020) https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/brieven_regering/detail?id=2020Z22781&did=2020D48259
- 126 Klimaatakkoord (2 feb. 2021) *Hoe wil je betrokken worden bij het klimaatbeleid?*
<https://www.klimaatakkoord.nl/actueel/nieuws/2021/02/02/hoe-wil-je-betrokken-worden-bij-het-klimaatbeleid>
- 127 Van Dijk, H. (20 nov. 2020) tijdens bijeenkomst van de TransitieMotor over het begrip burgerberaad.
- 128 Boogaard, G.; Michels, A. (eindredactie) Cohen, J.; Smets, P.; Binnema, H.; Vlind, M. (2016)

- G1000 Ervaringen met burgertoppen*, Den Haag: Boom Bestuurskunde. Zie pp. 12, 18, 28 en 41.
<https://www.binnenlandsbestuur.nl/Uploads/2016/4/G1000-webpdf.pdf>
- 129 *Burgerberaad: de noodzakelijke update van onze democratie* (als boven)
- 130 Extinction Rebellion (2020) *Position Paper Burgerberaad*
<https://extinctionrebellion.nl/app/uploads/2020/11/Position-Paper-Burgerberaad.pdf>
- 131 LeDuc, L. (2011). *Electoral Reform and Direct Democracy in Canada: When Citizens Become Involved*. *West European Politics*, 34 (3) pp.551-567.
https://polberg.ceu.edu/sites/default/files/field_attachment/event/node-20087/leduc-wep.pdf. In Canada was het publiek onvoldoende op de hoogte van een burgerberaad en het onderwerp; het stemde in een referendum tegen het burgerbesluit.
- 132 Bij een referendum in het algemeen ontbreekt het beraad en is de uitkomst minder genuanceerd beargumenteerd: https://www.rug.nl/news/2011/06/opinie28_2011?lang=nl
 Dit is gebaseerd op Fishkin's onderzoek naar *deliberative opinion polls* aan de universiteit van Stanford. Zwitsers zijn bij hun vele referenda gedwongen om op basis van te weinig informatie een beslissing te nemen: Christin, T., Hug, S. & Sciarini, P.(2002). Interests and information in referendum voting: An analysis of Swiss voters. *European Journal of Political Research*, 41, pp.759-776.
<https://ejpr.onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/1475-6765.t01-1-00030> De meesten zien alleen al daarom af van stemmen en dit is een internationaal verschijnsel:
http://www.swissinfo.ch/ger/politik_schweiz/Demokratiebarometer_zeigt_Schweizer_Grenzen_auf.html?cid=29359632 In dit bestek kunnen andere aspecten van referenda echter niet besproken worden.
- 133 Van Reybrouck, D. (21 februari 2014) *Het kan: een totaal andere inrichting van onze democratie* (zie boven)
- 134 Götz, P.; Kahng, A.; Mackenzie, S.; Procaccia, A.D. (2018) *The Fluid Mechanics of Liquid Democracy*, *Web and Internet Economics*, pp.188-202. Ook: *Lecture Notes in Computer Science*, jrg. 11316. https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-030-04612-5_13
- 135 Van Hulten, M. (11 sept. 2012) *Vloeiende democratie*. Piratenpartij.
<https://piratenpartij.nl/vloeiende-democratie/>
- 136 Leeson, P.T. (2007) *An-arggh-chy: the law and economics of pirate organization*, *Journal of Political Economy*, 115, nr.6, pp.1049-1094. (Een piratenschip was geheel democratisch georganiseerd met *checks and balances*.)
- 137 Relevante fragmenten uit de Oost-Belgische grondwet: <http://staatsrechtpraktijk.nl/?p=690>
 De wet zelf is onderaan <https://g1000.nu/blog/ostbelgien-als-pilot-voor-democratische-vernieuwing/> te benaderen. Duitse samenvattingen zijn
https://www.pdg.be/desktopdefault.aspx/tabid-5421/9372_read-56650 en
<https://www.buergerdialog.be/news/detail/parlament-beschliesst-einfuehrung-eines-permanenten-buergerdialogs>.
- 138 DeJaeghere, Y. (5 sep 2019) Presentatie G1000 University over Oost-België.
- 139 Gerwin, M. (2018) *Citizens' Assemblies. Guide to democracy that works*. Krakau: Otworthy Plan.
<https://citizensassemblies.org/wp-content/uploads/2018/10/>

- Citizens-Assemblies_EN_web.pdf (p.14)
- 140 Olympic Climate Action (12 jan. 2020) *WA Citizen Climate Assembly Moves Forward*. Start jan. 2021. <https://olyclimate.org/2020/12/01/wa-citizen-climate-assembly-moves-forward/>
- 141 Gemeente Heerenveen, *Monitoren Democratisering* (over centrum) <https://www.democratie0513.nl/monitoren-democratisering/analyse>
- 142 Gemeente Wijk bij Duurstede, *beleidskader zonnevelden* (over de regionale energie-strategie, RES) <https://zonneveldenwijkbijduurstede.nl/>
- 143 Van Amerongen, W. (19 feb. 2018) *Burgerjury krijgt het voor het zeggen in Wijk bij Duurstede* (diverse onderwerpen) <https://www.ad.nl/utrecht/burgerjury-krijgt-het-voor-het-zeggen-in-wijk-bij-duurstede~ab84fb66/>
- 144 Gemeente Utrecht (juni 2015) *Energieplan Utrecht* <https://omgevingsvisie.utrecht.nl/fileadmin/uploads/documenten/zz-omgevingsvisie/thematisch-beleid/energie/2015-06-energieplan-utrecht-energiek-middelpunt-van-het-land.pdf>
- 145 Traverse (7 jan 2019) *Brabanders praten over de toekomst van voedsel* <https://www.nieuwsblad-traverse.nl/nieuws/algemeen/602718/brabanders-praten-over-de-toekomst-van-voedsel->
- 146 Donner, J. (7 maart 2018) *Amersfoort heeft loten (nog) niet omarmd* (over prioriteiten) <https://g1000.nu/blog/amersfoort-heeft-loting-nog-niet-omarmd/>
- 147 Gemeente Cuijk *Burgerberaad Openbare Ruimte Cuijk* <https://www.cuijk.nl/burgerberaad>
- 148 Gemeente Súdwest-Fryslân (24 sept. 2020) *De toekomst van energie in Súdwest-Fryslân* <https://sudwestfryslan.nl/publicatie/de-toekomst-van-energie-in-sudwest-fryslan/>
- 149 De Grondwet. Hfst. 8: *Herziening van de Grondwet* https://www.denederlandsegrondwet.nl/id/vkugbqvdrtwo/hoofdstuk_8_herziening_van_de_grondwet
- 150 Klimaatakkoord (dec 2020) *Wat is het verschil tussen het Klimaatakkoord en de Klimaatwet?* <https://www.klimaatakkoord.nl/klimaatakkoord/vraag-en-antwoord/wat-is-het-verschil-tussen-het-klimaatakkoord-en-de-klimaatwet>
Het klimaatakkoord is door het kabinet aan het parlement voorgelegd.
- 151 Op <https://zoek.officielebekendmakingen.nl> over klimaatwet, -akkoord en -plan:
21-12-2018 presentatie van concept-akkoord <https://www.klimaatakkoord.nl/documenten/publicaties/2018/12/21/brief-ontwerp-klimaatakkoord>
09-01-2019 1^e Kamer publiceert concept-akkoord blg-868902
05-02-2019 2^e K. debatteert over concept-akkoord h-tk-20182019-49-15.html en ...-15-n1.
20-12-2019 2^e K. neemt wet aan h-tk-20182019-39-25.html en h-tk-20182019-39-26.html
21-05-2019 1^e K. debatteert over wet h-ek-20182019-30-3.html, ...30-10 en ...30-12.
28-05-2019 1^e K. neemt wet ('initiatiefwetsvoorstel') aan h-ek-20182019-32-8.html
28-06-2019 1^e K. publiceert ('presenteert') akkoord blg-890294
03-07-2019 2^e K. debatteert over akkoord ('maatregelen') h-tk-20182019-101-15.html https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/plenaire_verslagen/kamer_in_het_kort/kamer-bespreekt-klimaatakkoord

- 04-07-2019 2^e K. stemt over moties akkoord ('maatregelen') h-tk-20182019-102-35.html
- 10-07-2019 Staatscourant publiceert wet stb-2019-253.html (akkoord onvernoemd)
- 27-11-2019 2^e K. publiceert concept-plan blg-912870
- 29-11-2019 1^e K. publiceert concept-plan blg-913263
- 01-01-2020 start wet volgens <https://wetten.overheid.nl/BWBR0042394/2020-01-01>
- 152 *Initiatieven voor loting en deliberatieve democratie*
<https://www.tegenverkiezingen.nl/initiatieven>
- 153 Parlement van het V.K. (2020) *The path to net zero*
<https://www.climateassembly.uk/about/path-net-zero/index.html>
- 154 Van Reybrouck, D. (21 februari 2014) *Het kan: een totaal andere inrichting van onze democratie*, De Correspondent, <https://decorrespondent.nl/538/het-kan-een-totaal-andere-inrichting-van-onze-democratie/41621915390-c36f3a9d>
- 155 Manon Gerhardt (23 dec 2020) tijdens bijeenkomst van WeMove Europe.
- 156 Artikel 20 van de grondwet
https://www.denederlandsegrondwet.nl/id/vjddado5jqmb/grondwet_volledige_tekst
- 157 Burgers, L.E. (11 nov. 2020) *Justitia, the People's Power and Mother Earth. Democratic legitimacy of judicial law-making in European private law cases on climate change*, Proefschrift.
<https://dare.uva.nl/search?identifier=0e6437b7-399d-483a-9fc1-b18ca926fdb5>
- 158 Van Stokkom, B. (2006). *Rituelen van beraadslaging. Reflecties over burgerberaad en burgerbestuur*. Amsterdam University Press.
<http://www.basvanstokkom.nl/rituelenberaadslaging.pdf>
 Op p. 135: 'Je kunt mensen dwingen op te komen dagen en te stemmen, maar niet om te delibereren.'
- 159 Benadè, G., Gözl, P.; Procaccia, A.D. (2019) *No Stratification Without Representation*. In ACM EC '19: ACM Conference on Economics and Computation (EC '19), 24–28 juni 2019, in Phoenix. New York: ACM. <http://procaccia.info/papers/sortition.ec19.pdf> (Onbekende eigenschappen worden beter, of althans niet slechter, vertegenwoordigd door stratificatie, bijvoorbeeld politieke voorkeur door stratificatie op basis van demografische informatie.)
 Programmatuur: <https://github.com/pgoelz/sortition>
- 160 *Burgerberaad: de noodzakelijke update van onze democratie* (als boven)
- 161 Barberà, S.; Gerber, A. (Juni 2017) *Deciding on what to Decide*, Universiteit van Barcelona, discussiestuk 973.
<https://www.barcelonagse.eu/research/working-papers/deciding-what-decide>
- 162 OECD (2020) *Innovative Citizen Participation and New Democratic Institutions. Catching the Deliberative Wave*. Bijv. p.88 <https://www.oecd.org/gov/innovative-citizen-participation-and-new-democratic-institutions-339306da-en.htm>
- 163 *Rituelen van beraadslaging* (zie boven).
- 164 De Jongh, M.S. (2013) *Group dynamics in the Citizens' Assembly on Electoral Reform*, Proefschrift Universiteit Utrecht,
<https://dspace.library.uu.nl/bitstream/handle/1874/275018/jongh.pdf?sequence=1>
- 165 Van Dijk, H. (2019) uitleg van de procedure van G1000 per e-mail.

- 166 Klimaatspijbelaar met protestbord voor Tweede Kamer (2019). <https://www.ad.nl/den-haag/scholieren-spijbelen-voor-het-klimaat-boeit-onze-toekomst-je-iets~a3cf7d90/>
- 167 Vergne, A.; Schecter, D.; Van Reybrouck, D.; Bouley de Santiago, C.; Walker, I.; Bouricius, T. (2018) *Towards a Global Citizens' Assembly*, Global Challenges Foundation
<https://globalchallenges.org/library-entries/towards-a-global-citizens-assembly/>
- 168 World Citizens' Assembly <https://www.worldassembly.org/>
- 169 WeMove Europe <https://www.wemove.eu/mission-our-vision-europe> Deze beweging organiseerde een *on-line* burgerberaad in Europa, betaald door de Europese Unie, maar de deelnemers waren noodgedwongen burgers die als actief bekend stonden.
- 170 Citizens Take Over Europe <https://citizenstakeover.eu/>
- 171 Gail Bradbrook (dec. 2020) stelt een wereldwijd burgerberaad voor, parallel aan de klimaatconferentie COP26 in november 2021.
<https://climateseries.com/climate-change-podcast/64-extinction-rebellion-cofounder-gail-bradbrook>
- 172 Extinction Rebellion (12 feb. 2020) is "pushing for leadership on solutions through a Global Citizens' Assembly on Climate and Ecological Justice to address the systemic issues causing humanity to kill life on Earth." (dringt aan op leiderschap voor het aandragen van oplossingen middels een wereldwijd burgerberaad over klimatologische en ecologische rechtvaardigheid voor een aanpak van het systeem dat de mensheid het leven op aarde doet wegvagen) <https://extinctionrebellion.uk/2020/02/12/extinction-rebellion-uk-launch-new-strategy-in-2019-we-demanded-change-in-2020-we-begin-building-the-alternative/>
- 173 Dryzek, J.S.; Bächtiger, A.; Milewicz, K. (jan. 2011) *Towards a deliberative global citizens' assembly*. Global Policy jrg.2, nr.1.
- 174 Bedsted, B.; Mathieu, Y.; Leyrit, C. (red.) (2015) *World Wide Views on Climate and Energy*, http://climateandenergy.wwviews.org/wp-content/uploads/2015/09/WWviews-Result-Report_english_low.pdf
- 175 Global Assembly <https://globalassembly.org> (een *global citizens' assembly*).
- 176 Centre for Deliberative Democracy and Global Governance, *Global Citizen's Assembly on Genome Editing*. <https://www.globalca.org/>
- 177 Einstein, A. (1916) *Nachruf auf Ernst Mach*, Physikalisches Zeitschrift, afl.18, pp.101 – 104:
'Het is daarom volstrekt geen zinloos spelletje dat we getraind worden om de lang in gebruik zijnde begrippen te ontleden ... ' ('Es ist deshalb durchaus keine müßige Spielerei, wenn wir darin geübt werden, die längst geläufigen Begriffe zu analysieren...')
<http://www.liss-kompodium.de/zitate/einstein-zitate.htm>
- 178 *Group Dynamics* ... (zie boven) hoofdstuk 6, in het bijzonder p.179: groepsdynamica was ook een belemmering voor creativiteit.
- 179 De Jongh, M.S. (25 feb. 2021) Bijeenkomst van De Transitomotor: de groep wordt afhankelijk van experts.
- 180 Van Dijk, H. (zelfde bijeenkomst) haalt hiertoe aan: 'Experts on tap, not on top.'
- 181 Laslier, J.-F. (2011) *And the loser is ... plurality voting*. hal-00609810 HAL nr. 13

- <https://hal.archives-ouvertes.fr/hal-00609810/document>
- 182 Friedlaender, S. (red. D. Thiel, 2008, 1^e dr. 2005) *Kant gegen Einstein. Fragelehrbuch (nach Immanuel Kant und Ernst Marcus) zum Unterricht in den vernunftwissenschaftlichen Vorbedingungen der Naturwissenschaft*. Waitawhile. Albert Einstein reageerde op het in 1931 uitgekomen antisemitische ‘Hundert Autoren gegen Einstein’ (p.40) met ‘Warum einhundert? Wenn sie Recht hätten, würde ein Einziger genügen!’ (p.43 n2: geen bron).
- 183 Clayton et al. (juli 2015) *Psychological research and global climate change*, Nature Climate Change, jrg.5, pp.640-646 <https://www.nature.com/nclimate/>
- 184 Ahmed, N.M. (2017) *Failing states, collapsing systems. Biophysical triggers of political violence*. Springer https://www.academia.edu/34816514/Failing_States_Collapsing_Systems_BioPhysical_Triggers_of_Political_Violence_SPRINGER_BRIEFS_IN_ENERGY_P.95:_A_new_Action-Research_Agenda_stelt_ook_een_integraal_onderzoek_voor.
- 185 Appropedia.org, eeptpp.info en het medio 2021 te lanceren Organizer (‘Taxonomy of Everything’) van Søren Winther Lundby. Zie ook <https://www.collapsologie.fr>
- 186 *Global Sensemaking. Tools for Dialogue and Deliberation on Wicked Problems*. <http://globalsensemaking.net/>
- 187 Weisbond, M.; Janoff, S. (2010) *Future Search. Getting the Whole System in the Room for Vision, Commitment, and Action*. San Francisco, 2010. Samenvattingen: <https://beleidsplanning.socius.be/future-search/> of de invalshoeken A.R.E.I.N. <https://www.greenbridges.nl/portfolio-item/future-search/>
- 188 *G1000 Ervaringen met burgertoppen* (zie boven) met verwijzing naar Van Reybrouck, D. et al. (2011). *Het manifest van de G1000*. De Morgen, 11 juni. Idee van hele systeem ontbreekt op <https://www.demorgen.be/nieuws/manifest-van-de-g1000~bce2a92f>
- 189 Art of Hosting, Open Space ‘Technology’, enzovoort.
- 190 Bensley, D.A (2011) *Rules for reasoning revisited: toward a scientific conception of critical thinking*, pp.1-35 in: Horvath, Ch. P.; Forte, J. M. (2011) *Critical Thinking*, Nova Science Publishers, Inc. Op p.4 ‘Dewey (1910) introduced the term “reflective thinking” to emphasize the importance of actively reflecting on the quality of beliefs, knowledge, and other products of thinking.’
- 191 Gesche, N. (2016) *Critical Thinking* <https://www.youtube.com/watch?v=qSfq3BQjKN4> Rond 25:45.
- 192 Als vorige. Rond 0:17: ‘One of the biggest challenges of problem solving is being clear about what you are trying to accomplish.’ Rond 28:11: ‘the first step is to establish the need for the solution, that is the ‘what’, that, to a certain extent, is what the desired state is.’
- 193 Cox, A. (6 sept. 2017) *Business Requirements vs Functional Requirements? Who Cares?* <https://netmind.net/business-vs-functional-requirements-who-cares/>
 “The wrong way, though, is to go straight to a solution without understanding the business. [...] But then, I get an aha! moment when [people] start to realize why they need to understand and communicate true business requirements. That’s when the innovation, real change, creativity, out of the box thinking comes in!”

- 194 Als vorige. Rond 29:05: '[...] what is the basic need? We have to be careful about not jumping to conclusions and giving solutions.'
- 195 Von Moltke, H.K.B. (1871) *Über Strategie*, in: *Kriegsgeschichtliche Einzelschriften*, H.13 (1890), zoals geciteerd in: *Militärische Werke*, Band 2, Deel 2. Mittler & Sohn Berlin 1900. Bron: Wikipedia. 'Kein Operationsplan reicht mit einiger Sicherheit über das erste Zusammentreffen mit der feindlichen Hauptmacht hinaus.' Vergelijk: 'Nusquam minus quam in bello eventus respondent', Livius, *Historieën*, XXX, 30 (Nergens minder dan tijdens oorlog voldoen uitkomsten aan de verwachtingen.) Harbottle, T.B. (1906, 3e dr.) *Dictionary of Quotations (Classical)*. Londen: Allen & Unwin.
- 196 *Critical Thinking* (als voorgaand) rond 1:56.
- 197 Browne, M.N.; Keeley, S.M. (1997, 5e dr.) *Asking the right questions. A guide to critical thinking*. Upper Saddle River: Prentice Hall.
- 198 Gatzemeier, M. (1995, 2004) *Mäeutik*. In: Mittelstraß, J.: *Enzyklopädie Philosophie und Wissenschaftstheorie*, Stuttgart en Weimar: J.B. Metzler.
- 199 Hölscher, S. (2006) *Questions*, in: Hölscher, S.; Reiber, W.; Pape, K.; Loehnert-Baldermann, E. (2006) *The Art of Joined Action. Professional Handling of Social Processes*. Korte versie *Systemic Questions*: https://metrionconsulting.de/site/assets/files/1198/metrion_article_20000115_systemic_questions.pdf
Bij systemisch advies (*systemic consulting*) ligt het accent minder op vragen stellen.
- 200 Finn, P. (2015) *Critical Condition: Replacing Critical Thinking with Creativity*. Waterloo, Ontario: Wilfrid Laurier University Press.
- 201 Leger van de V.S. (2010) *Field Manual 5.0 – The Operations Process*
<https://fas.org/irp/doddir/army/fm5-0.pdf> (De bedoelingsgerichte opdracht.)
- 202 Verleg, B.G.R.M. (2012) *Zingeving in Besluitvorming*, Proefschrift Univ. Tilburg.
https://www.researchgate.net/publication/282567583_Zingeving_in_Besluitvorming
Op p.268: iedereen moet de zin [à la Karl Weick] van de organisatie duidelijk uitspreken, anders is de uitvoering [van een project] onduidelijk en loopt het mogelijk mis.
- 203 Pontefract, D. (2018) *Open to Think: Slow Down, Think Creatively and Make Better Decisions*. La Vergne: Figure 1 Publishing. (Over dromen-denken-doen zoals ook bij de G1000 gebruikt, zie *G1000 Ervaringen met burgertoppen* hierboven)
- 204 Mager, R.F. (1972) *Goal Analysis: How to Clarify Your Goals So You Can Actually Achieve Them*. Belmont, CA : Fearon Pitman.
- 205 Brainstorming, World Cafe, enzovoort.
- 206 *Rituelen van Beraadslaging* (zie boven) p.120 men verandert wel van mening op basis van nieuwe informatie (Fishkin) maar 'Deep values hebben een grote stabiliteit.'
- 207 Passmore, J. (red.) (2006) *Excellence in Coaching*, Londen: Kogan Page. *Coaching* ('begeleiding') stelt in de regel het doel ter discussie. Voor het stellen van doelen die de hele mensheid kunnen betreffen, zie hoofdstuk 9, pp.134-146: Wittmore, J.; Einzig, H.: *Transpersonal Coaching*. <https://www.slideshare.net/coachingclublibrary/excellence-in-coaching-the-industry-guide>
- 208 *Future Search* (zie boven)

- 209 Thénard, J.F. (jaar onbekend) *Les maximes de la Rochefoucauld suivies des réflexions diverses*, Parijs: Flammarion. CLXVIII (168): "L'espérance, toute trompeuse qu'elle est, sert au moins à nous mener à la fin de la vie par un chemin agréable."
- 210 Gijs van Maanen (2016) *Deliberative Democracy in the Netherlands: The G1000 Groningen put in Perspective*. Scriptie Univ. Leiden. <https://openaccess.leidenuniv.nl/bitstream/handle/1887/40416/Thesis%20History%20GvanMaanen%20Final.pdf?sequence=2> (pp.46-47)
- 211 Grollman, E. A. (2014) *Straight Talk about Death for Teenagers: How to Cope with Losing Someone You Love*, p.6, Beacon Press. 'The only cure for grief is to grieve.' Met dit motto heeft Extinction Rebellion rouwkringen.
- 212 Het criterium van publicatie in een wetenschappelijk tijdschrift kan 'onwelgevallige' meningen ook uitsluiten. Bijvoorbeeld voorspelt William Nordhaus dat 4°C opwarming 'optimaal' is in termen van geld, een welkom geluid voor overheden. Zijn economische modellen hebben hem weliswaar de Nobelprijs opgeleverd, maar zijn criticus, Steve Keen, is alleen on-line te vinden: <https://www.patreon.com/posts/climate-change-30728029>
- 213 *Climate Change & Ireland's Citizen's Assembly*, <https://www.youtube.com/watch?v=LFTyKcbVpyU> (circa 5 min. 38 sec. "If you don't understand the reasons why it's an issue, it's not an issue for you.")
- 214 Carroll, L. (1865) *Alice's Adventures in Wonderland*. 'Would you tell me, please, which way I ought to go from here?'. 'That depends a good deal on where you want to get to.'
- 215 Guterres, A. (2 dec 2020) *The State of the Planet*, Minuut 6 tot 10.45 op <https://www.youtube.com/watch?v=2BpFEoGK4jU>. Tekst: <https://www.un.org/sg/en/content/sg/speeches/2020-12-02/address-columbia-university-the-state-of-the-planet>
- 216 Extinction Rebellion: *de noodtoestand* <https://extinctionrebellion.nl/de-noodtoestand/>
- 217 Extinction Rebellion (dec. 2020) *Waarom wil Extinction Rebellion dat Nederland in 2025 CO2-neutraal is?* https://resources.extinctionrebellion.nl/media/CarbonNeutrality2025_NL.pdf
- 218 Jackson, T. (2019) *Zero Carbon Sooner-The case for an early zero carbon target for the UK*. CUSP Working Paper Nr. 18. Guildford: University of Surrey. <http://www.cusp.ac.uk/themes/aetw/zero-carbon-sooner/>. Op pp.2 en 5: als de wereld tot 2028 net zo veel CO2 blijft uitstoten als nu en dan abrupt zou stoppen, dan is er een [optimistisch geschatte] kans van 2 op 3 dat de opwarming in 2100 onder de 1,5°C blijft. Als het Verenigd Koninkrijk zijn uitstoot elders in rekening brengt en deze kans wil halen door vanaf 2019 ieder jaar een vaste hoeveelheid CO2 netto minder te doen uitstoten, dan moet het ergens halverwege 2025 uitkomen op netto nul dergelijke uitstoot. In Nederland zal dit niet heel anders zijn.
- 219 Extinction Rebellion <http://www.extinctionrebellion.nl> Eis 2. Zuinig doen met grondstoffen is niet in de eisen opgenomen en enkel af te leiden uit acties, zoals 'Koop niets, repareer iets'. De wens van wereldwijde rechtvaardigheid volgt uit de eerlijke manier waarop de wereld meer duurzaam moet worden en wordt ook algemeen gepropageerd.
- 220 Mecklin, J. (red.) (23 jan. 2020) *Doomsday Clock Statement*. Science and Security Board

- Bulletin of the Atomic Scientists <https://thebulletin.org/doomsday-clock/current-time/>
- 221 Verenigde Naties (2015) *Paris Agreement*
https://unfccc.int/sites/default/files/english_paris_agreement.pdf
- 222 Breakthrough Institute (2020) *Climate Reality Check*
<https://www.climatecheck.net/>
 Opwarming van 1.5 °C ten opzichte van het pre-industriële niveau is onveilig (nrs. 7, 11) en 2 °C is zeer gevaarlijk (nrs. 8, 10, 11) zozeer zelfs, dat dan geen CO₂ meer uitgestoten kan worden (nr.4). Daarbij zal jaarlijks 5% minder fossiele brandstof de eerstkomende decennia de opwarming nauwelijks stuiten omdat er dan ook minder uitstoot is van sulfaat, dat juist nog enigszins koelt (nr.3). Het IPCC is te optimistisch (nr.6). Het *carbon budget* is nul (nr.4).
- 223 Spash, C. (2016) *This Changes Nothing: The Paris Agreement to Ignore Reality*, Globalizations, jrg.13, nr.6, 928933. <https://www.clivespash.org/wp-content/uploads/2015/04/2016-Spash-This-Changes-Nothing.pdf>
- 224 Ramanathan, V.; Feng, Y. (17 sept. 2008) *On avoiding dangerous anthropogenic interference with the climate system: Formidable challenges ahead*, PNAS, jrg. 105, nr. 38, pp.14245–14250.
<https://www.pnas.org/content/early/2008/09/16/0803838105>
 Ook zonder uitstoot van broeikasgas vanaf 2005 zou de atmosfeer naar verwachting 2,4°C opwarmen (p.14246) met 90% kans tussen de 1,4°C en 4,3°C. (De omschrijving ‘central value’ van de 2,4°C is een contaminatie van ‘central moment’ en ‘mean value’, beide uitdrukkingen voor ‘verwachting’. Dus de 2,4°C is niet de mediaan.)
- 225 IPCC (2018) *Global Warming of 1.5°C*. <https://www.ipcc.ch/sr15/chapter/chapter-2/>
 Paragraaf 2.2.2 tabel 2.2: 420 Gton CO₂ bij 42 Gton jaarlijkse uitstoot van CO₂.
 N.B. de 100 Gton voor de terugkoppeling geldt voor een eeuw.
- 226 *Summary for Policy Makers* van het voorgaande rapport, fig. SPM.1 en p.19 (CDR en CCS).
http://report.ipcc.ch/sr15/pdf/sr15_spm_final.pdf
 De *Headline Statements* vatten het standpunt samen:
<https://www.ipcc.ch/sr15/resources/headline-statements/>
- 227 Ahmed, N. (15 okt. 2018) *The UN's Devastating Climate Change Report Was Too Optimistic*, <https://www.vice.com/en/article/43e8yp/the-uns-devastating-climate-change-report-was-too-optimistic>
- 228 Waldman, S. (12 okt. 2018) *New climate report actually understates threat, some researchers argue*, Science Magazine, Oct. 12, 2018. <https://www.sciencemag.org/news/2018/10/new-climate-report-actually-understates-threat-some-researchers-argue>
- 229 IISD (1-6 October 2018) *Earth Negotiations Bulletin Summary of the 48th Session of the Intergovernmental Panel on Climate Change* Vol. 12 No. 734 (IPCC-48).
<http://enb.iisd.org/vol12/enb12734e.html>
 Op p.20, paragraaf 'Choppy Waters' (woelige wateren): "[...] Saudi Arabië en Egypte lieten bedenkingen optekenen in het uiteindelijke verslag van de bijeenkomst. [...] Voor economieën die van fossiele brandstoffen afhankelijk zijn, moeten de voordelen van een grootscheeps verzachten van klimaatverandering worden afgewogen tegen de zware verliezen in de opbrengsten van de uitvoer."

- 230 Artikel 2.2 van de Klimaatwet, waar overigens geen ijkjaar wordt genoemd.
<https://wetten.overheid.nl/BWBR0042394/2020-01-01>
- 231 Planbureau voor de Leefomgeving (30 okt. 2020) *Klimaat- en Energieverkenning 2020*
<https://www.pbl.nl/publicaties/klimaat-en-energieverkenning-2020>
- 232 Rijksoverheid (6 sept. 2013) *Energieakkoord voor duurzame groei*.
<https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/duurzame-energie/documenten/convenanten/2013/09/06/energieakkoord-voor-duurzame-groei>
 In 2013 sloot de regering samen met werkgeversorganisaties, maatschappelijke organisaties en de vakbonden een Nationaal Energieakkoord ('het Klimaatakkoord'). Doel: 'reductie van 80 tot 95% van de CO₂-uitstoot in 2050' ten opzichte van 1990. Zie ook voetnoot 19, p.44.
- 233 Ekker, H. (2016) *Ondanks klimaatakkoord nieuwe kolencentrale, nog zonder CO₂-afvang*. NOS.nl, 20-04-2016, 17:59 BINNENLAND. <https://nos.nl/artikel/2100426-ondanks-klimaatakkoord-nieuwe-kolencentrale-nog-zonder-co2-afvang.html>
- 234 Milieudefensie (07 okt. 2014) *Nieuwe maatregelen nodig om doelen Energieakkoord te halen*
<https://milieudefensie.nl/actueel/nieuwe-maatregelen-nodig-om-doelen-energieakkoord-te-halen>
- 235 Zuidervaat, B. (4 sept. 2014) *Code oranje voor het energieakkoord*, Trouw.
<https://www.trouw.nl/nieuws/code-oranje-voor-het-energieakkoord~bcc3845b/>
- 236 Europese Parlement en de Raad (20 nov. 2013) *Besluit 1386/2013/EU inzake een nieuw algemeen milieuactieprogramma voor de Europese Unie voor de periode tot en met 2020 „Goed leven, binnen de grenzen van onze planeet”* <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/NL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32013D1386&from=EN> (In het bijzonder punten 1, 11 en 96).
- 237 Joosten, T. (2017) *Nederland steunt de fossiele industrie met 7,6 miljard euro per jaar*. Follow the Money.
<https://www.ftm.nl/artikelen/nederland-steunt-de-fossiele-industrie-met-76-miljard-euro-per-jaar?share=1>
- 238 Van der Burg, L.; Trilling, M.; Gençsü, I. (2019) *Fossil Fuel Subsidies in Draft EU National Energy and Climate Plans*. Londen: ODI.
<https://milieudefensie.nl/actueel/fossilfuelsubsidies-wpxxx.pdf> (pp.17, 36.)
- 239 Reijn, G. (9 sept. 2019) *Subsidie voor fossiele brandstof dubbel zo hoog als voor duurzame*. Volkskrant. <https://www.volkskrant.nl/economie/subsidie-voor-fossiele-brandstof-dubbel-zo-hoog-als-voor-duurzame~b1fa54a3/> In de 7,6M zijn ook subsidies aan staatsbedrijven meegeteld.
- 240 Kamerbrief: <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2020/09/14/kamerbrief-over-financiele-prikkels-voor-fossiele-brandstoffen-in-nederland> (optellen levert 4,4 en niet 4,5 miljard)
- 241 Van der Burg, L; Pater, N. (maart 2020) *Past time for action: subsidies and public finance for fossil fuels in The Netherlands*, Milieudefensie. <https://milieudefensie.nl/actueel/past-time-for-action-subsidies-and-public-finance-for-fossil-fuels-in-the-netherlands>
- 242 Kamerbrief <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2020/09/14/beantwoording-kamervragen-over-ondersteunen-fossiele-energiesector>

- 243 Metten, A. (28 jan. 2021) Subsidie voor fossiele brandstoffen ongekend groot, MeJudice.
<https://www.mejudice.nl/artikelen/detail/subsidie-voor-fossiele-brandstoffen-ongekend-groot>
- 244 Büchmann, G. (1912) *Geflügelte Worte*, Berlijn: Paschke. 'Der Weg zur Hölle is mit guten Vorsätzen gepflastert.'
- 245 European Environmental Bureau; Solidar (25 September 2020) *Time to reach for the moon. The EU needs to step up action and lead the transformation to sustainability*. SDG Watch Europe en Make Europe Sustainable for All.
<https://mk0eeborgicuyptuf7e.kinstacdn.com/wp-content/uploads/2020/09/Time-to-reach-for-the-moon-web.pdf>
 Selectief: p.6 kolom 2. Misleidend: p.14 kolom 1. Inconsistent: p.18 kolom 2 onderaan. Zie ook <https://meta.eeb.org/2020/09/30/the-truth-behind-the-eus-sustainability-illusion/>
- 246 Rees, W.A. (2020) *Ecological economics for humanity's plague phase*, Ecological Economics, afl.169, pp.1-9.
<https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0921800919310699?via%3Dihub>
- 247 Sociaal en Cultureel Planbureau (okt. 2020) Klimaatbeleid en de samenleving,
<https://www.scp.nl/publicaties/publicaties/2020/10/12/klimaatbeleid-en-de-samenleving>
- 248 Nouwens, J. (1911) *Moraalphilosophie, bewerkt naar de moraalphilosophie van Victor Cathrein*. Leiden: Futura. Op pp.399-400: '[...] wanneer de positieve [menselijke] wet klaarblijkelijk in strijd is met de uitspraken van het natuurrecht, dan is men niet verplicht, ja dan mag men zelfs niet aan de positieve wet gehoorzamen. Een andere vraag is echter, of men dan ook met fysiek geweld zich tegen de uitvoering van zulk eene wet mag verzetten. In ieder geval hebben allen den plicht, ten minste *lijdelijken* weerstand te bieden aan eene wet, die een onzedelijke [onethische] of onrechtvaardige daad van hen eischt.' Vergelijk: Cathrein, V. (1893) *Moralphilosophie*, Freiburg in Breisgau: Herder. Deel I, p. 352(!)-357 *Eigenschaften des positiven Gesetzes* (p353: een wet die schadelijk is voor het gemeenschappelijk goed is nietig.) en Deel II, p.596 *Absetzung und Notwehr*. <https://ia802300.us.archive.org/7/items/moralphilosophie00cath/moralphilosophie00cath.pdf> De scholastiek gelijkt hier op andere Westerse stromingen: https://en.wikipedia.org/wiki/Natural_rights_and_legal_rights De Oosterse pendant is Satyagraha, enz.
- 249 Volgens Wikipedia geciteerd in Daniel Quinn (1999) *Beyond Civilization: Humanity's Next Great Adventure*, p.137, en in L. Steven Sieden (2011) *A Fuller View - Buckminster Fuller's Vision of Hope and Abundance for all*, p.358.
- 250 *Groter denken, kleiner doen* (zie boven)
- 251 Stadig, D. (4 dec 2020) *Topambtenaren moeten inhoudelijk leiding geven*, NRC Handelsblad.
<https://www.nrc.nl/nieuws/2020/12/04/toeslagenaffaire-topambtenaren-moeten-inhoudelijk-leiding-geven-a4022530>
- 252 Van der Loo, F.A. (29 dec. 2020) *Minister uit de wind*, NRC Handelsblad
<https://www.nrc.nl/nieuws/2020/12/28/brieven-nrc-handelsblad-28122020-a4025362>
- 253 Bauman, Z. (1989) *Modernity and the Holocaust*, p.161.
<https://b-ok.global/book/902563/8c8c9b>

- 254 Mont, O.; Heiskanen, E.; Power, K.; Kuusi, H. (2013) *Improving Nordic policymaking by dispelling myths on sustainable consumption*, Nordic Council of Ministers, https://www.researchgate.net/publication/271211645_Improving_Nordic_policymaking_by_dispelling_myths_on_sustainable_consumption (Politiek moet leiderschap tonen en een bredere blik op welzijn ontvouwen.)
- 255 Tielbeke, J. (2020) *Een beter milieu begint niet bij jezelf*, Das Mag. (Niet bij jezelf maar in de rechtbank, op de barricaden, bij de politiek en gezamenlijk.)
- 256 Meek, H. (2017) *Ecologica. Waarom verkleining van de menselijke impact op de biosfeer moeilijk maar onvermijdelijk is*, Delft: Eburon, p.152.
- 257 Smil, V. (2016) *Power density. A key to understanding energy sources and uses*. MIT.
- 258 Porcelijn, B. (2016) *De verborgen impact. Alles voor een eco-positief leven*. Volt
- 259 Ritchie, H. (7 nov. 2017) *How many people does synthetic fertilizer feed?* Our world in data, (Over het Haber-Bosch process.) <https://ourworldindata.org/how-many-people-does-synthetic-fertilizer-feed>
- 260 *Ecologica* (als boven) p.194
- 261 Stanton, W. (2003) *The rapid growth of human populations 1750-2000*. Op pp.185-213: als alle correcte beslissingen als reactie op olie-uitputting en klimaatverandering zouden worden genomen, dan zou de wereldbevolking 'stabiliseren' op ½ tot 1 miljard mensen.
- 262 Sadava, D.; Hillis, D.M.; Heller, H.C.; Berenbaum, M.R. (2014) *Life. The Science of Biology*, 10e dr. Sinauer, Paragraaf 55.4. Geciteerd en te zien op <http://www2.estrellamountain.edu/faculty/farabee/biobk/BioBookpopecol.html>
- 263 Warde, P. (1 okt. 2006) *Fear of Wood Shortage and the Reality of the Woodland in Europe, c.1450-1850*. History Workshop Journal, jrg.62, nr.1, pp.28-57. <https://academic.oup.com/hwj/article-abstract/62/1/28/582853>
- 264 Pimentel, D; Whitecraft, M.; Scott, Z.R.; Zhao, L.; Satkiewicz, P.; Scott, T.J.; Phillips, J.; Szimak, D.; Singh, G.; Gonzalez, D.O.; Moe, T.L.(12 aug. 2010) *Will Limited Land, Water, and Energy Control Human Population Numbers in the Future?* Human Ecology, jrg.38, pp. 599-611. Als over een eeuw de fossiele brandstoffen zijn uitgeput, dan is de 'suggestie' dat twee miljard mensen onderhouden kunnen worden. (Dat is tevens het aantal voor hernieuwbare energie, maar die zou nu de enige bron moeten zijn om de uitstoot van CO2 te staken.)
- 265 Climate Vulnerability Monitor, DARA (2012) afl.2, *executive summary* p.17. <https://daraint.org/climate-vulnerability-monitor/climate-vulnerability-monitor-2012/report/> (Luchtvervuiling door fossiele brandstof wordt vaak in het verlengde hiervan genoemd, maar dan zijn ook de doden door binnenshuis hout stoken te noemen, enzovoort.)
- 266 Bomans, A.J. (2021) *De tol van netto nul. Over energietekorten en miljarden onbedeelden door een stop van fossiele brandstof in 2030 of eerder*. De waterkracht volgt in Europa een sigmoïdale kromme maar voor de hele wereld ontbreekt een uitspraak over waterkracht (in Hansen et al.) dus voor waterkracht is de laagste schatting van anderen genomen. Een studie geredigeerd door Teske levert een grafiek die veel rooskleuriger is dan voorspellingen door de industrie maar wegens het gebrek aan uitleg is die niet verder gebruikt.

- <https://www.voetafdruk.eu/detolvannettonul>
- 267 Betts, R.A.; Collins, M.; Hemming, D.L.; Jones, C.D.; Lowe, J.A.; Sanderson M.G. (13 Jan. 2011) *When could global warming reach 4°C?* Philosophical Transactions of the Royal Society A, mathematical, physical and engineering sciences, vol.369, pp.6784.
<https://royalsocietypublishing.org/doi/abs/10.1098/rsta.2010.0292>
 Het artikel volgt het A1FI (fossil intensive) scenario.
- 268 Rees, W.E. (18 sep. 2019). *Yes, the Climate Crisis May Wipe out Six Billion People*, The Tyee.
<https://thetyee.ca/Analysis/2019/09/18/Climate-Crisis-Wipe-Out/>
- 269 Spratt, D. (feb. 2011) *4 Degrees Hotter. A Climate Action Centre Primer*,
www.climatecentreaction.org.
<https://drive.google.com/file/d/1kiXgVnehPbYZ8BGaDoESX3073IRw1O0F/edit>
- 270 Xu, Y.; Ramanathan, V. (11 aug. 2017) *Well below 2°C: Mitigation strategies for avoiding dangerous to catastrophic climate changes*. PNAS Perspective. Box 2: 74% van de bevolking blootgesteld aan dodelijke hitte bij 4 °C opwarming (wel in 2100) dus voor 2070 zo'n 7¾ miljard van de 10 ½. Bron: Mora C, et al. (2017) *Global risk of deadly heat*. Nature Climate Change afl.7, pp.501–506. Het rapport concentreert zich op de armste 3 miljard maar doet daar geen absolute uitspraak over.
<https://www.pnas.org/content/pnas/early/2017/09/13/1618481114.full.pdf>
 Commentaar door R. Monroe op SCRIPPS <https://scripps.ucsd.edu/news/new-climate-risk-classification-created-account-potential-existential-threats>
 Met dank aan M. Baker <https://www.youtube.com/watch?v=zaSkUDnqIFw> vanaf 10:00.
- 271 Lynas, M. (2020) *Zes Graden*. Utrecht: Van Arkel. Bij 4 °C opwarming is de aarde grotendeels onbewoonbaar (p.188) en is er vrijwel geen voedsel meer (p.212). Het IPCC repte voor een 4-5 °C opwarming over kelderende voedselproductie, verdwijning van bos in gematigde streken enz. maar ziet toch een risico van hongersnood voor slechts 120 M mensen. Zie IPCC (nov. 2007) *Fourth Assessment Report*, WG II, hfst. 19, tabel 9.1 en hfst. 20, table 2.7, aangehaald in: Walker, G.; King, D. (2008) *Brandpunt Aarde* (vertaling van *Hot Topic* door M. Westbroek) Amsterdam/Antwerpen: Contact.
- 272 Renewable Energy Policy Network for the 21st Century, REN21 (2017) *Renewable Global Futures Report*, tabel 3, p.31 komt overeen met tabel 2.1, p.51 van IEA *World Energy Outlook 2012 current policy* (al noemt RES21 die niet). Op p.32: oproep tot wereldwijde ernstige discussie omdat 100% hernieuwbaar in 2050 twijfelachtig is voor de huidige behoefte.
https://www.ren21.net/wp-content/uploads/2019/06/GFR-Full-Report-2017_webversion_3.pdf
- 273 Jones, G.A.; Warner, K.J. (2016) *The 21st century population-energy-climate nexus*, Energy Policy, afl.83, pp.206-212.
- 274 Durlacher, G. L. (1998) *Met haat valt niet te leven*, Meulenhoff, p.35. Auschwitz was een nazistisch vernietigingskamp, waar rook opsteeg uit crematoria.
- 275 *Ecological economics for humanity's plague*. (Zie boven.) Rantsoeneren (laatste punt op p.7) laat nog steeds fossiele brandstof toe en geboortebeperving tot twee miljard mensen (laatste punt p.8) heeft pas over decennia effect.

- 276 Wadhams, P. (8 jan. 2018) *Saving the world with carbon dioxide removal*, The Washington Post. 'Effective and impactful carbon dioxide removal operations will need to be in place by around 2020.' <https://www.washingtonpost.com/news/theworldpost/wp/2018/01/08/carbon-emissions/>
- 277 Korda, C. (2020) *Apologize to the Future*, Church of Euthanasia <https://www.churchofeuthanasia.org/>
- 278 *Climate reality check* (zie boven) punt 20.
- 279 *Failing States, Collapsing Systems* (zie boven)
- 280 Cammelbeeck, T. (26 okt. 2020) *Zet met Coronawet Eerste Kamer niet buitenspel*, NRC Handelsblad.
- 281 Daniëls, S. (jan. 2016) *Wetenschappelijk commentaar op de uitzonderingstoestand*. <https://www.nederlandrechtsstaat.nl/module/nlrs/script/viewer.asp?soort=commentaar&artikel=103>
- 282 Stoet, F.A. (5^e dr. 1943) *Nederlandsche Spreekwoorden, Spreekwijzen, Uitdrukkingen en Gezegden*, Zutphen: Thieme.
- 283 ICEF (voortdurend groeiend) *Governments emergency declaration spreadsheet* https://docs.google.com/spreadsheets/d/e/2PACX-1vQC5XmL_m97eBQfjXeoG9ZP5U-ApXSiDJI7eYYqXzw7tyFBDmVDG5sbLxOoo5O29LOEM0EE21xTfthq/pubhtml
- 284 Motie om de klimaatnoodtoestand uit te roepen (3 dec 2019) 35236-6 <https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/moties/detail?id=2019Z23459&did=2019D48590>
- 285 Motie om de biodiversiteitsnoodtoestand uit te roepen (27 nov. 2019) 35237-7 <https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/moties/detail?id=2019Z23460&did=2019D48591>
- 286 Guterres, A. (28 sept. 2020) *Leaders' Pledge to Nature* (onderkent planetaire noodtoestand maar kondigt er geen af in de zin van noodmaatregel) <https://www.un.org/press/en/2020/sgsm20287.doc.htm>
- 287 Guterres, A. (12 dec. 2021) *Climate Action Summit*. Op 0:50 oproep aan afzonderlijke landen om een klimaatnoodtoestand uit te roepen. <https://www.youtube.com/watch?v=zW5XGJC2MKc>
- 288 Hallam, R. (26 sept. 2019 versie 0.3) *Common sense for the 21st century. Only nonviolent rebellion can now stop climate breakdown and social collapse*. Hive, Amazon, Booktopia.
Hij schrijft op p.21 dat, gegeven het volkomen morele falen van de overheid om een antwoord [op de milieucrisis] te formuleren, de eis [van Extinction Rebellion] zou moeten zijn: 'De huidige regering legt haar macht in handen van een organisatie die een burgerberaad bijeenroeft welke een nationale klimaat- en ecologische noodtoestand verkondigt en onmiddellijk maatregelen neemt teneinde met de klimaat- en ecologische crisis om te gaan.'
- 289 Chesterton, G.K. (1909) *Tremendous Trifles. A Collection of Essays*. Hoofdstuk 12: *The Wind and the Trees*, Londen: Methuen. 'All revolutions began by being abstract. Most revolutions began by being quite pedantically abstract.'

- 290 Fishkin, J. S., en Luskin, R. C. (2005). *Experimenting with a democratic ideal: Deliberative polling and public opinion*. Acta Politica, 40 (3), pp. 284–298.
- 291 G1000. Manifest (zie hierboven).
- 292 Bellantoni, A.; Chwalisz, C.; Cesnulaityte, I. (2020) *Good Practice Principles for Deliberative Processes for Public Decision Making*, OECD <https://www.oecd.org/gov/open-government/good-practice-principles-for-deliberative-processes-for-public-decision-making.pdf>
- 293 Citizens Take Over Europe <https://citizenstakeover.eu/ten-principles/>
- 294 Groskamp-Ten Have, A. (6^e dr., 1^e dr. 1939) *Hoe hoort het eigenlijk?* Amsterdam: Becht. (Conversatie, p.85)
- 295 Sobrino, J.A.; Julien, Y.; García-Monteiro, S. (8 jan. 2020) *Surface Temperature of the Planet Earth from Satellite Data*. Remote Sensing, Afl. 12, nr.2, pp.219-229. Tabel 1: stijging bedraagt 0.018 °C/y maar op land 0.030 °C/y. <https://www.mdpi.com/2072-4292/12/2/218>
- 296 KNMI (22 mei 2018) <https://www.knmi.nl/over-het-knmi/nieuws/klimaatgemiddelden-in-tijden-van-verandering>
- 297 Universiteit van Calgary: *Energy Education Encyclopedia*. Lemma ‘climate scenario’. https://energyeducation.ca/encyclopedia/Climate_scenario
- 298 United Nations Environment Programme (2019) *Emissions Gap Report*. Op blz.27: met 66% kans 3,2 °C (3,0-3,5 °C reikwijdte) warmer in 2100 bij het invoeren van de onvoorwaardelijke Nationally Determined Contributions (NDC’s) van het Parijs-akkoord (en 3.0 °C als ook de voorwaardelijke NDC’s worden ingevoerd.) P.xiii: “if all unconditional NDCs under the Paris Agreement are implemented, we are still on course for a 3.2°C temperature rise.” <https://www.unenvironment.org/resources/emissions-gap-report-2019>
- 299 Raad van de Europese Unie (18 September 2015) *EU position for the UN climate change conference in Paris: Council conclusions* <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2015/09/18/council-conclusions-un-climate-change-conference-paris-2015/>
- 300 Europese Unie (22 sept. 2020) *Climate Action Tracker* climateactiontracker.org/countries/eu/
- 301 Forster, P.; Hausfather, Z.; Hegerl, G.; Sherwood, S.; Armour, K. (22 juli 2020) *Why low-end ‘climate sensitivity’ can now be ruled out*. Carbon Brief <https://www.carbonbrief.org/guest-post-why-low-end-climate-sensitivity-can-now-be-ruled-out>
- 302 Institute for Economics and Peace (IEP, 2020) *Ecological Threat Register 2020*. Zie blz 2. <http://visionofhumanity.org>
- 303 Global Footprint Network (2020) *2017 Edition National Footprint Accounts: Ecological Footprint and Biocapacity (data year 2013)* <https://www.footprintnetwork.org/licenses/public-data-package-free/>
- 304 Alcott, B. (2012) *Population matters in ecological economics*, Ecological Economics, afl.80, pp.109-120.
- 305 Xu, C. et al. (26 mei 2020) *Future of the human climate niche*, Proceedings of the National Academy of Sciences of the USA (PNAS) 117 (21). Fig. 3 en daarboven. <https://www.pnas.org/content/117/21/11350>
- 306 Hausfather, Z.; Peters, G.P. (29 jan. 2020) *Emissions – the ‘business as usual’ story is misleading* Nature (Kritiek op het gebruik van RCP8.5 als de huidige koers)

- <https://www.nature.com/articles/d41586-020-00177-3>
- 307 *Future of the human climate niche* (zie voorgaand) Appendix.
<https://www.pnas.org/content/pnas/suppl/2020/04/29/1910114117.DCSupplemental/pnas.1910114117.sapp.pdf>
Figuur S13 en dan SSP2 en SSP3 (de “rooskleurige” variant).
- 308 Verenigde Naties (2029) *World Population Predictions*
[https://population.un.org/wpp/Download/Files/1_Indicators%20\(Standard\)/EXCEL_FILES/1_Population/WPP2019_POP_F01_1_TOTAL_POPULATION_BOTH_SEXES.xlsx](https://population.un.org/wpp/Download/Files/1_Indicators%20(Standard)/EXCEL_FILES/1_Population/WPP2019_POP_F01_1_TOTAL_POPULATION_BOTH_SEXES.xlsx)
- 309 IEP (zie boven) pp. 4, 57. “...at risk of displacement.” p.9: “IEP estimates that by 2050 there could be 1.2 billion living in countries where the societal resilience is unlikely to be sufficient to withstand the impact of these ecological events between now and 2050.” p.70: “IEP estimates that by 2050 armed conflict and ecological threats will leave 1.2 billion people at risk of displacement.” Zie ook Jon Henley in The Guardian van 9 sep. 2020.
- 310 IPCC (2018) *Special Report* (als voorgaand) Hoofdstuk 3, pp.229-230: “[decrease of] 0.2 pH units (by 2100 under RCP4.5) relative to the pre-industrial period.”
https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/sites/2/2019/06/SR15_Chapter3_Low_Res.pdf
- 311 European Environmental Agency, EEA (24 juni 2020) IND-349-3n:
<https://www.eea.europa.eu/data-and-maps/indicators/ocean-acidification-3/assessment>
- 312 Horton, B.P. et al., (2018) *Mapping Sea-Level Change in Time, Space, and Probability*, Annual Review Environmental Resources, jrg.43, pp.481-521.
<https://www.annualreviews.org/doi/abs/10.1146/annurev-environ-102017-025826>
- 313 IPCC (2014) *Assessment Report 5* (als voorgaand) tabel SPM1.1 in
https://ar5-syr.ipcc.ch/topic_summary.php
- 314 Van Santen, H. (14 jan. 2019) vraaggesprek met hoogleraren. NRC Handelsblad
- 315 EEA rapport (10/2019) de 11.000 in Nederland in 2016: 9200 door fijnstof, 1500 door NO₂ en 270 door ozon <https://www.eea.europa.eu/publications/air-quality-in-europe-2019>.
- 316 Gezondheidsraad (2018) *Gezondheidswinst door schonere lucht* noemt 12.000:
<https://www.gezondheidsraad.nl/documenten/adviezen/2018/01/23/gezondheidswinst-door-schonere-lucht>
- 317 Ecorys (21 feb. 2019) *Economische schade door droogte in 2018*.
<https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2019/12/18/nederland-beter-weerbaar-tegen-droogte>
- 318 Beleidstafel droogte https://ruimtelijkeadaptatie.nl/publish/pages/170499/eindrapportage_beleidstafel_droogte_nederland_beter_weerbaar_tegen_droogte_1_2.pdf
- 319 Droogteschade.nl <https://droogteschade.nl/publicaties/>
- 320 Univ. Wageningen <https://edepot.wur.nl/367463> Vervolg:
<https://www.wur.nl/nl/Onderzoek-Resultaten/Onderzoeksprojecten-LNV/Expertisegebieden/kennisonline/Economisch-schade-landbouw-droogte.htm>